

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ
НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ УКРАЇНИ

(грудень 1917 — березень 1918 рр.)

Діяльність першого радянського уряду України була різноманітною. На жаль, названа проблема слабо відбита в літературі. Те ж саме можна сказати і про фінансову політику Народного Секретаріату.

Якоюсь мірою це питання висвітлюється в узагальнюючій праці з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, написаній С. М. Королівським, М. А. Рубачем, М. І. Супруненьком [16], у статтях В. Д. Калити [22; 23] та І. К. Рибалки [21]. Спеціальних же робіт, що розкривають фінансову політику першого Радянського уряду України, немає.

Наша мета — проаналізувати структуру фінансових органів та деякі моменти фінансової діяльності Народного Секретаріату, зокрема, запровадження єдиної грошової системи та грошової одиниці, централізацію банківської справи, фінансування народного господарства, встановлення прогресивного податку, виплати заробітної плати і допомоги по непрацездатності, схвалення нового державного бюджету. Всі ці моменти в значній мірі визначали основні напрями діяльності Радянського уряду України того часу в фінансовій галузі.

* * *

Невідкладні завдання постали перед Радянським урядом України в перші дні його існування і в сфері фінансового будівництва. Насамперед розгорнулася вперта боротьба проти фінансової політики Центральної ради. Намагаючись відірвати економіку України від Росії, Центральна рада ввела особливі грошові знаки («карбованці»), фінансувала установи, які вже давно були закриті Радянською владою [13, с. 168], неодноразово підвищувала ціни на продовольчі товари.

В той же час Центральну раду не турбувало, що робітники багатьох підприємств не одержували заробітної плати протягом трьох і більше місяців. Об'єктивно така політика руйнувала економічне життя на Україні, була антинародною, а, отже, й глибоко реакційною.

Спільність економічного життя України й Росії, багатівікові політичні, культурні зв'язки братніх народів, необхідність фінансової підтримки з боку Радянського уряду Росії (Народний Секретаріат практично не мав власних коштів, тоді як Центральна Рада неодноразово одержувала позики від іноземних імперіалістів) — все це говорило про необхідність економічного союзу двох радянських урядів, спільної фінансової політики.

Слід зауважити, що Раднарком РРФСР допомагав не тільки значними грошовими коштами, але й своїм власним досвідом у галузі фінансового будівництва. Спільна фінансова політика, як і спільна діяльність в інших галузях, сприяла зміцненню дружби між обома народами. Зваживши на ці обставини, Народний Секретаріат прийняв рішення вести фінансове господарство разом з Радянською Росією. Раднарком на це погодився [5, с. 246].

Таким чином, політичний союз, проголошений на I Всеукраїнському з'їзді Рад, набував економічного змісту. Однак всі питання, що торкалися України, розв'язувались і затверджувались безпосередньо Народним Секретаріатом [9, 20/XII 1917].

Відбудовуючи зруйноване фінансове господарство на новій основі, Народний Секретаріат тимчасово перетворив Харківську контору Держбанку — одну з найкрупніших на Україні — та інші фінансові установи губернії в республіканські [13, с. 163].

Комісари губернських і повітових відділень Держбанку, що призначалися місцевими Радами, на практиці оволодівали спеціальними знаннями. Відразу ж активну роботу розгорнули комісари Київського, Ніжинського, Уманського та інших відділень. Але становище було дуже напруженим. Так, Земельний банк, наприклад, намагався переправляти цінності і грошові кошти за кордон [19, с. 24]. На кожному кроці шкодила Радянській владі стара адміністрація [14, с. 118].

Одним з важливих питань, яке потребувало негайного розв'язання, було встановлення твердих цін. Встановлюючи ціни на предмети першої необхідності, Радянський уряд України надавав право фіксації їх губпродкомітетам, які зобов'язувалися встановити надбавку у відповідності з місцевими умовами. Їх рішення мали затверджуватися губернськими Радами робітничих та селянських депутатів.

Місцеві Ради взяли активну участь у цій справі. Ціни, які вони затверджували, не дуже відрізнялися від встановлених урядом. Наприклад, 8 січня 1918 р. Народний Секретаріат проголосив тверду ціну за фунт хліба (25 коп.); 20 січня 1918 р. таку ж ціну затвердила Одеська Рада робітничих і військових депутатів [4, с. 541, 803], а пізніше і Старовіровська волосна Рада [4, с. 584].

Наприкінці січня 1918 р. Народний Секретаріат визначив тверду ціну на цукор для продажу його населенню: 44 крб. за пуд піску, 48 крб. за пуд рафінаду [9, 30/I 1918].

Ці заходи гаряче підтримували трудящі України. Ще в грудні 1917 р. робітничий Харків гнівно засудив рішення Центральної

ради встановити на цукор потрібну ціну. Було ухвалено продавати цукор за собівартістю [4, с. 547].

Зрозуміло, що не все в цьому плані вдалося зробити, але напрям фінансової політики відповідав інтересам трудящих республіки і тому діставав у них гарячу підтримку.

Зазнаючи серйозних труднощів з готівкою, Народний Секретаріат все ж приділяв велику увагу регулярності виплати заробітної плати, соціальному забезпеченню. 31 грудня 1917 р. Народний Секретаріат ухвалив відпустити Головному виконкомові Південно-західної залізниці 13 685 тис. карбованців. Ці гроші надіслав Раднарком РРФСР виключно для видачі зарплати службовцям, майстровим, робітникам залізниці [9, 31/XII 1917].

Народний Секретаріат встановлював також нові норми заробітної плати відповідно до спеціальностей, які поділялися на 6 категорій: I — 275 крб.; II — 300 крб.; III — 325—350 крб.; IV — 350—375 крб.; V — 375—400 крб.; V — 400—450 крб. [9, 20/II 1917].

Місцеві Ради проводили аналогічну політику: про це свідчать рішення місцевих органів у Катеринославі, Києві та інших містах [7, с. 324, 331].

Увагою і турботою Радянський уряд України оточив населення, що постраждало від контрреволюції. Згідно з постановою ЦВК Рад України 2 січня 1918 р. на потреби такого населення було асигновано 2 млн. крб. [4, с. 534]. Велику допомогу трудящим на місцях подавали з відома Народного Секретаріату місцеві Ради, профспілки, фабзавкоми [17, с. 58].

ЦВК та Народний Секретаріат України виявляли постійне піклування і про дітей. Доречно згадати про передачу Народним Секретаріатом 11 січня 1918 р. 21 тис. крб. для організації в Харкові ясел і дитсадка [4, с. 538] та 6 тис. крб. на допомогу дітям робітників. Ці гроші ЦВК Рад України одержав як штраф з власників ресторанів за торгівлю вином [4, с. 536].

Відділу соціального забезпечення у складі Народного Секретаріату ще не було. Його функції виконував Народний Секретаріат в цілому і народне секретарство фінансів зокрема.

Ряд постанов Народного Секретаріату України в галузі фінансів, як і в інших галузях, з часом доповнювався, виправлявся, демонструючи прагнення уряду знайти оптимальний варіант розв'язання тієї чи іншої проблеми в інтересах трудящих. Так, для юридичного зміцнення єдиного грошового обігу 20 грудня була опублікована постанова Народного Секретаріату, в якій говорилося, що грошові знаки, обов'язковість прийому яких визначалася Центральною радою, не слід приймати до сплати [9, 20/XII 1917]. Таке вирішення проблеми могло поставити під удар ті сім'ї трудящих, які мали на руках гроші Центральної ради.

Тому постановою від 15 лютого 1918 р. вводився порядок обміну грошових знаків, який передбачав п'ятиденний строк для здачі купюр, що їх випустила Центральна рада. Обміну на діючі радянські гроші підлягало тільки 400 крб. — максимальна сума для

одного працюючого. Вона дорівнювала максимальній місячній зарплаті висококваліфікованого робітника [9, 20/II 1918].

Щоб уникнути всіляких махінацій з боку нетрудових верств населення, власник грошей до заяви про обмін мав додати посвідчення місцевої Ради, правління профспілок, фабзавкомів, земкомів про те, що «гроші ці дійсно отримані заявником у вигляді винагороди за працю» [9, 15/II 1918].

Починаючи з 13 лютого, Держбанк провадив без усяких обмежень операції з радянськими грошовими знаками, якщо гроші внесено на «поточний рахунок або зберігання після 1 січня 1918 р.» [10, 13/II 1918].

Одним з основних джерел фінансових надходжень для Народного Секретаріату України було оподаткування, яке мало класовий, прогресивний характер. У констатуючій частині «Положення про одноразовий майновий податок», прийнятого 2 січня 1918 р., прямо вказувалися джерела фінансових надходжень (податок на капітали, на рухоме і нерухоме майно) і мета — для забезпечення потреб трудового населення [4, с. 533].

У Положенні вказувалися розміри обкладання (в процентах і в карбованцях). Підлягали обкладанню прибутки, що становили понад 10 тис. крб. Із збільшенням прибутку зростав і процент обкладання — від 0,1 до 1.

У зв'язку з тим, що на багатьох підприємствах баланс на 1 січня 1918 р. не був виведений, підприємці мусили сплатити податок, відповідно до балансу на 1 січня 1917 р., а різницю між балансами пропонувалося покрити додатково до 1 квітня 1918 р. [9, 10/I 1918]. Податок з нерухомого майна встановлювався за даними останніх податкових листів, які збільшувалися в 10 разів. [9, 10/I 1918].

В останньому пункті положення «Винятки з дії закону» чітко виражена його класова спрямованість: обкладанню не підлягало майно, вартістю до 10 тис. крб., все державне, земське, міське майно та капітали, майно робітників, профспілок, організацій піклування; не обкладалися підприємства, що знаходились у віданні Радянської влади, земельні ділянки земкомів. Зважаючи на умови військового часу, розруху, неплатоспроможність деяких груп населення, Народний Секретаріат і ЦВК України йшли на відповідні поступки: відстрочували сплату податків на певний час, зменшували їх розміри. Так, враховуючи тимчасову неплатоспроможність домогосподарів і домонаймачів, Уряд Радянської України прийняв постанову [9, 26/II 1918], що продовжувала строк сплати податку до 2 березня включно [9, 26/II 1918].

Радянська влада також гуманно ставилася до тих, що потерпіли при артобстрілах під час збройної боротьби з Центральною радою. Для них строк сплати податку продовжувався далі (конкретний строк сплати не вказувався). У той же час Народний Секретаріат України суворо карав тих, хто мав реальну можливість своєчасно розрахуватися з державою, але не робив цього. Для таких податок зростав у трикратному розмірі, а в разі несплати

винний міг опинитися перед революційним трибуналом [9, 26/II 1918].

Ще гострішу класову спрямованість мав наказ про конфіскацію квартирної плати з усіх квартиронаймачів і домовласників [11, 25/II 1918]. Від внеску звільнялися особи, що платили за квартиру менше 100 крб., тобто трудове населення.

Власники ж торгових приміщень, ресторанів, особняків вносили встановлену плату, готелів — подвійну [11, 25/II 1918]. На жаль, не збереглося відомостей про вказівки Народного Секретаріату місцевим Радам з приводу оподаткування на місцях. Але документи Ради м. Амур-Нижньодніпровська свідчать, що Народний Секретаріат орієнтував місцеві Ради на збирання коштів перш за все на місцях [4, с. 318].

Перед Народним Секретаріатом і ЦВК України стояли й такі важливі завдання, як встановлення контролю за кредитними установами, їх централізація і підпорядкування Держбанку.

Відразу встановити повний контроль було майже неможливо. Ось чому 7 вересня 1918 р. Народний Секретаріат України затвердив підготовчі заходи до введення дійсного контролю: припинення всіх операцій у приватних кредитних установах, переведення наявних вкладів у відділення Держбанку на поточний рахунок клієнтів, конфіскація золота у монетах і злитках на користь держави [4, с. 537].

Це був значний крок до здійснення декрету ВЦВК РРФСР про націоналізацію банків. Він став можливим лише після відновлення зруйнованої Центральною радою єдиної фінансової системи, єдиного грошового обігу [18, с. 94].

Ускладнення політичної обстановки внаслідок дій внутрішньої та зовнішньої контрреволюції вимагало нових коштів на захист республіки. 4 січня, перед початком генерального наступу на головні сили націоналістичної контрреволюції ЦВК Рад України та Народний Секретаріат України ухвалили асигнувати для госпіталів, що перейшли до відомства військового відділу ЦВК Рад України 35 тис. крб. (пропозицію вніс Ю. Коцюбинський — народний секретар у військових справах) [8, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 136].

Коли ж виникла необхідність якнайшвидше посилити загони Червоної гвардії, Народний Секретаріат 4 січня 1918 р. затвердивши пропозицію Є. Б. Бош, асигнував на потреби Червоної гвардії 50 тис. крб. [8, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 136]. Того ж дня прийнята постановка «Про оплату служби червоноармійців і забезпечення їх сімей на випадок хвороб, поранень, смерті». За червоноармійцями зберігався повний заробіток, що виплачувався капіталістами, а допомогу виділяли страхові товариства та лікарняні каси [9, 10/I 1918].

З ускладненням військово-політичної обстановки різко зростає необхідність створення регулярних військових частин. ЦВК Рад України та Народний Секретаріат робили усе, щоб забезпечити перші військові формування необхідним озброєнням і продовольством.

За пропозицією Є. Б. Бош Народний Секретаріат на своєму засіданні 30 грудня 1917 р. ухвалив виділити солдатам, що ввійшли до складу збройних сил республіки, 22 тис. крб. [8, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 9 зв.]. Революційні солдати бралися на повне державне забезпечення. Крім того, кожен з них одержував 25 крб. на місяць [4, с. 51]. Це, звичайно, невеликий оклад (червоноармієць РРФСР одержував тоді 50 крб. на місяць) [6, с. 100]. Але якщо взяти до уваги фінансові можливості Народного Секретаріату України і надані ним пільги сім'ям тих, хто пішов на фронт, стане зрозумілою величезна турбота радянського уряду України як про зміцнення обороноздатності республіки, так і про підвищення добродуту трудящих.

* * *

За короткий час свого існування (грудень 1917 — березень 1918 рр.) Народний Секретаріат України першого складу зробив дуже багато. При допомозі місцевих Рад було встановлено контроль над відділеннями Держбанку, заборонено фінансові операції у приватних фінансових установах, проведено скасування грошової системи Центральної ради [20, с. 99]. Завершальним етапом діяльності Народного Секретаріату республіки у фінансовій галузі було створення в лютому 1918 р. державного казначейства [4, с. 554] і проведення початкових розробок всеукраїнського бюджету [4, с. 555].

Безумовно, при здійсненні фінансових операцій Народний Секретаріат України відчував могутню підтримку з боку Раднаркому РРФСР. З грудня 1917 р. по квітень 1918 р. РНК РРФСР надала безпосередньо тільки Харківській конторі Держбанку 850 млн. крб. [16, с. 346].

В. І. Ленін постійно турбувався, щоб фінансові органи РРФСР вчасно надавали фінансову допомогу братському українському народові. Він був глибоко переконаний, що «у перемозі Радянської влади Української народної республіки над українською буржуазною Радою нема ніякої можливості сумніватися» [1, с. 268].

Комуністи Радянської України добре розуміли велике значення фінансової політики радянського уряду. Про це свідчить хоч би той факт, що протягом всього існування Народного Секретаріату секретарство фінансів знаходилося під постійним керівництвом більшовиків [12, 22/III 1918].

Діяльність Народного Секретаріату України припинилася у зв'язку з окупацією території України австро-німецькими військами. Досвід, здобутий у перші місяці існування Радянської влади, був творчо використаний у наступні роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. — Повн. збір. тв., т. 35, с. 249—278.
2. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918), Сборник документов и материалов. К., Госполитиздат УССР, 1957. 660 с.

3. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957. 475 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3. К., Госполитиздат УССР, 1967. 998 с.
5. Декреты Советской власти, т. 1. М., Госполитиздат, 1957. 626 с.
6. Из истории гражданской войны в СССР, т. 1. М., «Советская Россия», 1960. 831 с.
7. Октябрь в Екатеринославе. Днепропетровск, 1957. 378 с.
8. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.
9. Газ. «Вестник УНР», 1917—1918 рр.
10. Газ. «Вісті Ради», 1918 р.
11. Газ. «Голос пролетарія», 1918 р.
12. Газ. «Земля и Воля», 1918 р.
13. Лапчинський Г. Ф. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат. — «Літопис революції» 1928, № 1, с. 159—175.
14. Затонський В. П. 3 спогадів про Українську революцію. — «Літопис революції», 1929, № 5—6, с. 115—141.
15. Эрде Д. В первый год. — «Советская Украина», 1957, № 2, с. 125—143.
16. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1. К., «Наукова думка», 1967. 341 с.
17. Підпригоршук І. В. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. — В кн.: 3 історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні — К., Вид-во АН УРСР, 1957, с. 36—61.
18. Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 105 с.
19. Гудзенко П. П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості. К., Політвидав України, 1957. 47 с.
20. Кувшинов П. С. Здійснення перших Ленінських декретів на Україні. К., Політвидав України, 1973. 85 с.
21. Рибалка І. К. Діяльність ЦВК Рад і Народного Секретаріату (грудень 1917—березень 1918 рр.) — «Труди історичного факультету Харківського державного університету», 1957, т. 6, с. 87—104.
22. Калита В. Д. Створення першого уряду Радянської України. — «Український історичний журнал», 1966, № 3, с. 67—74.
23. Калита В. Д. Господарська діяльність першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату (грудень 1917—березень 1918 рр.) — «Український історичний журнал», 1965, № 11, с. 81—87.

В. Я. РЕВЕГУК

ЕВАКУАЦІЯ НАРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ З ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ НА ПОЧАТКУ 1918 РОКУ

Евакуація народно-господарських і військових цінностей була складовою частиною боротьби українського народу проти австро-німецьких інтервентів у 1918 році. ЦК РКП(б), реально оцінюючи сили ворога, передбачив, що центр бойових дій може переміститися в райони Донбасу. У зв'язку з цим необхідно було забезпечити вивезення запасів продовольства, сировини, палива, промислового обладнання, зброї та іншого цінного майна з районів Донецько-Криворізького басейну на територію Радянської Росії. «При підході німців до вугільного району вугілля і робітників вивозити, шахти заливати водою», — говорилося в рішенні ЦК партії від 15 березня 1918 р. [7, с. 66].

Питання евакуації народно-господарського майна з Донецько-Криворізького басейну, як і з України взагалі, під час наступу австро-німецьких інтервентів у 1918 р. до цього часу не знайшли достатнього висвітлення в радянській історичній літературі. Лише в окремих узагальнюючих працях та монографіях зустрічається фактичний матеріал з цієї проблеми [3; 12; 27; 31]. В. Астахова [1], Б. Могилевський [21] та інші досить ґрунтовно розкрили роль Ф. А. Сергеева (Артема), як керівника обласної евакуаційної комісії, висвітлили боротьбу більшовиків проти угодовців та українських буржуазних націоналістів під час евакуації Харкова і Донбасу. Проте практична діяльність партійних, радянських і військових органів Донкривбасу в цьому напрямку, на нашу думку, розкрита ще не повністю. Пропоноване дослідження є спробою у якійсь мірі заповнити цю прогалину.

Для написання статті автор використав матеріали періодичної преси, спогади активних учасників подій та архівні документи, зокрема короткий звіт про евакуацію Українського фронту [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1—16].

21 березня 1918 р. за рішенням Донецько-Криворізького обласного комітету партії при Надзвичайному штабі оборони Донкривбасу була утворена обласна евакуаційна комісія, очолювана Артемом, в руках якої зосередилася вся справа евакуації державних цінностей [14, ф. Р-2602, оп. 1, од. зб. 6, арк. 111]. Згідно з виробленим планом, вивезенню підлягали військові вантажі, залізничне майно, продовольство, нафтопродукти, інтендантські склади та ін. Продовольство і фураж передбачалося вивозити в Радянську Росію через Курськ, бойові вантажі — через Лозову, Слов'янськ, Куп'янськ на Балашов, а всі інші — на Царицин [14, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 4, арк. 248—251]. Для погодження маршрутів евакуйованих вантажів за дорученням Артема в Москву був посланий член Раднаркому Донецько-Криворізької республіки А. З. Каменський та відповідальний працівник Південної обласної ради народного господарства Г. М. Юрилін [10, с. 152].

У кінці березня — на початку квітня 1918 р. евакуаційні комісії були створені також при місцевих Радах та залізничних станціях басейну.

Організуючи евакуацію, комуністи Донкривбасу спиралися на всебічну підтримку робітничого класу. Загальні збори робітників Донецько-Юр'ївського металургійного заводу 12 квітня ухвалили: «...має бути евакуйовано все, що тільки може становити цінність для нашого ворога, а саме: різноманітні метали, мідь, залізо, сталь, а що неможливо з технічних причин в короткий час вивезти, те повинно бути зірване і знищене» [13, с. 53]. На екстреному засіданні Горлівсько-Шербинівської Ради було вирішено: «Всі цінності ... навантажити в один ешелон і бути готовими в будь-який час відправити в безпечне місце за вибором Ради, разом з цим навантажити в ешелон канцелярію Ради, а самій Раді відправитися в розпорядження Раднаркому Донецького басейну» [14, ф. Р-2476, оп. 1, од. зб. 1, арк. 55].

Першочерговим завданням партійних і радянських органів та евакуаційних комісій басейну була організація швидкого вивезення продовольства. Проведення заготівлі та вивезення хліба ускладнювалося саботажем контрреволюційних елементів у продовольчих органах та сільській буржуазії, яка приховувала лишки хліба, намагаючись задусити революцію голодом. Так, на початок березня 1918 р. з Харківської губернії було вивезено тільки 3,5 млн. пудів хліба, а за короткий час належало вивезти ще 14—15 млн. пудів [16].

Умови швидкого наступу австро-німецьких окупантів вимагали вжити термінових заходів для добровільної заготівлі хліба і примусового вилучення його лишків у куркулів. З цією метою за рішенням виконавчого комітету Харківської Ради [16] з числа робітників, найбільш бідних селян і червоногвардійців було створено надзвичайні продовольчі органи — військово-закупочні загони (комісії).

Значну допомогу в заготівлі хліба подавав апарат надзвичайного продовольчого комітету Півдня Росії (Чокпроду) та особисто Г. К. Орджонікідзе, якому разом з А. С. Якубовим партія і уряд доручили евакуацію з України «хлібних і інших продовольчих вантажів, а також предметів першої необхідності» [19, с. 16].

Чудові зразки пролетарської солідарності показали в цей час робітники басейну. Відчуваючи гостру нестачу продуктів харчування, вони робили все для того, щоб полегшити становище своїх братів по класу в Радянській Росії. Так, 22 березня заводський комітет Олександрівського заводу «Борман, Шведе і К^о» звернувся з проханням до начальника станції сприяти йому у перевезенні вагона зерна, «пожертвованого нашим заводом голодуючим товаришам міста Орехово-Зуєва» [15, ф. Р-564, оп. 1, од. зб. 2, арк. 32].

Спільними зусиллями партійних, радянських і військових органів басейну було налагоджено безперервний вивіз хліба до РРФСР. Обстежуючи перед відступом радянських військ склади і елеватори від Костянтинограда до Лозової, представник штабу головнокомандуючого військами Радянської України В. О. Антонова-Овсієнка «не знайшов жодного лантуха борошна або зерна» [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 6]. Якщо до 1 березня з України щоденно відправлялося по 140 вагонів з продовольством, то з 10 березня — вже по 300, а з 1 квітня — 400 вагонів [11, с. 193]. Щоб прискорити вивіз продовольства, начальник військових перевозок Українського фронту С. А. Бакинський наказав з 23 березня припинити всякий рух по Південній залізниці в напрямку на північ, крім оперативних поїздів та продовольства [28, ф. 1318, оп. 1, од. зб. 117, арк. 8].

Узагальнюючих даних про кількість евакуйованого з України хліба немає. Звичайно, в умовах швидкого наступу інтервентів та розрухи на транспорті, вивезти всі запаси продовольства не вдалося. Так, за браком вагонів і паровозів не було вивезено хліб з районів Маріуполя та Мелітополя [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 3].

Переборюючи саботаж частини адміністрації та опір угодовських партій, більшовики Харкова евакуювали більшу частину про-

мислових підприємств міста. Робітники ХПЗ вивезли обладнання та сировину на суму 3 219 363 крб. У Воронеж були відправлені також всі паровози і вагони [31, с. 124]. З заводу ВЕК вдалося вивезти 18 ешелонів з обладнанням [20, с. 20], з заводу «Герлях і Пульст» — на 600 000 крб. готових виробів, а також верстати для виготовлення кулеметів і кольорові метали [8]. На початку квітня було евакуйовано також цінності Державного та приватних банків Харкова [5, с. 362]. Як видно з телеграми В. П. Затонського до Й. В. Сталіна, всього було вивезено близько 50 млн. крб. [30, ф. 1, оп. 1, од. зб. 76, арк. 62].

Щоб прискорити евакуацію народно-господарських вантажів та устаткування залізничних станцій Харкова, обласна евакуаційна комісія 5 квітня надала колегії по управлінню Південною залізницею надзвичайні повноваження. Комендантом Харківського вузла був призначений Вадим (Лукашов), у розпорядження якого передавався окремий загін Червоної Армії [17]. Уже 6 квітня Артем повідомляв Я. М. Свердлова, що «нова залізнична влада працює, становище поліпшилося, пробки вже майже немає» [28, ф. 1235, оп. 93, од. зб. 588, арк. 6].

Після захоплення ворогом Харкова обласна евакуаційна комісія разом з Раднаркомом ДКР 9 квітня переїхали до Луганська. Перед комуністами басейну постали два важливих завдання: організувати оборону та евакуацію Донбасу. 13 квітня обласна евакуаційна комісія звернулася до місцевих Рад і заводських комітетів із закликом посилити евакуацію. «Для проведення планомірної евакуації, — говорилося у зверненні, — терміново повідомте, скільки є на заводських складах і рудниках олова, свинцю, алюмінію, спеціальних сталей, вибухових речовин... Посилайте один за одним маршрутні поїзди» [14, ф. 2602, оп. 1, од. зб. 6, арк. 160]. Зусиллями комуністів Донбасу була евакуйована значна кількість народно-господарських цінностей, стратегічних матеріалів та військових заводів, які мали велике значення для посилення обороноздатності Радянської країни. Успішно була проведена евакуація військово-артилерійського заводу поблизу станції Караванної [2, с. 232], Горлівського артилерійського заводу [6, с. 293]. З Російсько-Балтійського кораблебудівельного заводу, який під час імперіалістичної війни був евакуйований до Таганрога, були вивезені артилерійські снаряди і бомби, кольорові метали і вибухові речовини на суму 5 769 779 крб. [24, ф. 782, оп. 1, од. зб. 37, арк. 28].

У другій половині квітня 1918 р. в зоні воєнних дій був уже Луганський район. Швидке просування ворога серйозно ускладнило здійснення плану евакуації. Ознайомившись з становищем, обласна евакуаційна комісія вжила термінових заходів для евакуації міста і його околиць. 24 квітня робітниче правління закрило Луганський паровозобудівний завод «у зв'язку з вивезенням... всіх цінних, необхідних для виробництва матеріалів» [14, ф. Р-2109, оп. 1, од. зб. 118, арк. 12], а щойно збудовані паровози були послані для вивезення вантажів у напрямку Міллерова [22, с. 207]. Розгром 25 квітня німців біля станції Родакове тимчасово затримав їх наступ і дав

змогу завершити евакуацію Луганська. «До приходу німців, — згадував пізніше І. Ніколаєнко, — Луганськ був очищений на сто процентів» [22, с. 208]. Лише з патронного заводу було вивезено 18 964 пуди пороху, 21 301 пуд свинцю, 116 459 пудів латуні і 71 166 000 штук бойових патронів [9, ф. 3, оп. 2, од. зб. 402, арк. 66]. Всього ж з міста 28 квітня в напрямку Міллерова вирушило близько 30 000 жителів, 3000 вагонів і декілька сот паровозів [23, с. 35].

Розгорнута в широких масштабах евакуація Донецько-Криворізького басейну вимагала напруженої роботи залізничного транспорту, від нормального функціонування якого залежав успіх евакуації. В кінці березня — на початку квітня 1918 р. для підтримання порядку та охорони евакуйованих вантажів у Донбасі були створені особливі залізничні військові частини, які формувалися по типу червоноармійських частин [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 6]. 13 квітня обласна евакуаційна комісія звернулася до Рад і заводських комітетів Донбасу із закликом посилити евакуацію та розвантаження залізничних станцій, у першу чергу Лимана, Микитівки та Дебальцевого [14, ф. Р-2602, оп. 1, од. зб. 6, арк. 160]. Одночасно Раднарком ДКР направив на вузлові станції уповноважених, які, спираючись на місцеві партійні і радянські організації, вживали заходів до найкоротишої відправки вантажів. На станції Ями, Ясинувата і Дебальцево був посланий І. Ніколаєнко [22, с. 207], на дільницю дороги Савинці — Родакове прибув І. Киценко [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 267, арк. 33], на станцію Лиман — Артем [18].

Після захоплення ворогом 14 квітня Куп'янська утворилася загроза зв'язкові Донбасу з Радянською Росією. Стало ясно, що вивезти всі народно-господарські вантажі найкоротшим шляхом у центр країни неможливо. Того ж дня в Воронежі відбулася нарада начальників військових сполучень Південно-Західного і Українського фронтів та штабу В. О. Антонова-Овсієнка, на якій було вирішено в напрямку на Воронеж вивозити лише продовольство, а всі інші вантажі — в міста Поволжя [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 10].

19 квітня, коли в руках радянських військ залишилися два вихідні шляхи з Донецького басейну — на північ через Чертково і на схід через Міллерово і Лиху, радянські і військові органи, прагнучи врятувати найцінніші вантажі, стали на шлях ще більшого обмеження вивозу. Згідно з наказом В. О. Антонова-Овсієнка дозволялося вивозити лише продовольство, фураж, хімічні й вибухові речовини, кольорові метали, високосортну сталь, ртуть та верстати [14, ф. Р-2627, оп. 1, од. зб. 6, арк. 93—94]. На окремих дільницях залізниць був обмежений рух пасажирських поїздів [14, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 4, арк. 258], а в окремі дні — навіть евакуація біженців [14, ф. Р-2627, оп. 1, од. зб. 6, арк. 50].

Вжиті радянськими і військовими органами Донбасу заходи сприяли вивезенню з басейну значної кількості народногосподарських цінностей. Окремі документи, що зберігаються в центральних і місцевих державних архівах, не дають повного уявлення про кількість і склад евакуйованого. Але про масштаби і темпи евакуації свідчать такі дані: за період з 12 квітня по 5 травня 1918 р. лише

через станцію Лиски з боку Харкова і Донбасу було відправлено 572 паровози, 7134 навантажених вагони, 2073 пасажирських і товарних вагонів, всього — 7,1 млн. пудів вантажів [29, ф. 14, оп. 1, од. зб. 26, арк. 14].

Одночасно з відступаючими частинами Червоної Армії на територію Радянської Росії евакуювалися тисячі кадрових робітників Донбасу. Точну кількість евакуйованих встановити важко. В. М. Бажанов писав, що «з наступом німців більше половини робітників пішло з шахт» [4, с. 17]; М. О. Скрипник — близько 200 000 чоловіків, жінок і дітей [24, с. 61]; М. Л. Рухимович — від 60 до 65 тисяч робітників [25, с. 4]. Отже, свідчення останніх двох авторів приблизно збігаються і їх можна вважати найбільш вірогідними. Масова евакуація робітників, їх небажання залишитися по іншу сторону класового фронту було ще одним свідченням того, що широкі пролетарські маси Донбасу були нерозривно, кровно зв'язані з більшовиками.

Таким чином, евакуація Донецько-Криворізького басейну поряд з організацією його оборони від австро-німецьких інтервентів була одним з основних завдань партійних, радянських і військових органів басейну. За порівняно короткий час були створені обласна та місцеві евакуаційні комісії, які розгорнули успішну роботу по вивезенню до Радянської Росії народно-господарських цінностей, військового спорядження та робітників і членів їх сімей. Тисячі кваліфікованих робітників, найважливіше устаткування промислових підприємств, стратегічні матеріали, запаси продовольства і коштів — все це було врятоване від ворога і поставлене на службу соціалістичній Батьківщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахова В. И. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1966. 177 с.
2. Алгасов В. З боротьби за Жовтень на Сталінщині. — «Літопис революції», 1930, № 5, с. 194—235.
3. Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. К., 1960.
4. Бажанов В. Экономическое положение в Донецком бассейне. — В кн.: «Ближайшие перспективы торговых отношений России с Украиной», М., 1918, с. 16—29.
5. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. документов и материалов. Сталино, 1957. 407 с.
6. Борьба за Октябрь на Артемовщине. Харьков, 1929. 377 с.
7. Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 г. — апрель 1918 г.). Сб. документов и материалов. К., 1962. 756 с.
8. Газ. «Возрождение» (Харків), 1918, 2 квітня.
9. Ворошиловградський обласний державний архів.
10. Гареколь В., Юрилин Г. Первый совнархоз Украины (1917—1918 гг.). Харьков, 1964. 171 с.
11. Гладков И. В. Очерки советской экономики 1917—1920 гг. М., 1956. 504 с.
12. Гончаренко Н. Г., Потапов В. Н. В борьбе за власть Советов. Большевики Луганщины в период борьбы за завоевание и упрочение власти Советов (1917—1920 гг.). Харьков, 1968. 156 с.

13. Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. М., 1942. 240 с.
14. Донецький обласний державний архів.
15. Запорізький обласний державний архів.
16. Газ. «Земля и воля» (Харків), орган Харківського комітету партії лівих есерів, 1918, 8 березня.
17. Газ. «Известия Юга», орган Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, 1918, 5 квітня.
18. Газ «Коммунист» (Харків), орган ЦК КП(б)У, 1921, 7 листопада.
19. Ж. «Красный архив», 1939, № 6 (97).
20. Мо ргунов В. Большевики Харькова в борьбе за победу Великого Октября. — В кн.: Харьков в 1917 году. Харьков, 1957, с. 5—20.
21. Могилевский Б. Артем (Федор Сергеев). М., 1960.
22. Николаенко Н. Гражданская война в Луганске. — «Літопис революції», 1928, № 1, с. 202—212.
23. Премислер І. З історії революційного Луганська. К., 1940. 71 с.
24. Ростовський обласний державний архів.
25. Рухимович М. Пять лет борьбы и наши задачи. — «Хозяйство Донбасса» (Харків), 1922, № 17, с. 2—7.
26. Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Україні. — «Червоний шлях», 1923, № 2, с. 42—79.
27. Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967. 473 с.
28. Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР.
29. Центральний державний архів Радянської Армії СРСР.
30. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР.
31. Черномаз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917—март 1918 гг.). Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1958. 169 с.

Б. К. МИГАЛЬ, канд. іст. наук

ПОЧАТОК ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1921—1925 рр.)

Перехід країни до мирного соціалістичного будівництва після переможного закінчення громадянської війни поставив перед Комуністичною партією і Радянською державою завдання створення сучасної важкої індустрії — матеріально-технічної бази соціалізму. Її, як вказував В. І. Ленін, можна створити на основі електрифікації всіх галузей народного господарства [див.: 1, с. 151, 154]. Вождь пролетарської революції підкреслював, що електрифікація повинна стати радикальним засобом, який забезпечить перехід трудящого селянства до соціалістичного колективного землеробства [2, с. 352].

Ленінські накреслення про будівництво розгалуженої мережі електричних станцій по всій країні було покладено в основу плану ГОЕЛРО — першого перспективного плану розвитку народного господарства, затвердженого VIII з'їздом Рад РРФСР (грудень 1920 р.). План ГОЕЛРО поклав початок здійсненню електрифікації сільського господарства. В плані передбачалося протягом 10 років здійснити електрифікацію всіх існуючих радгоспів і колгоспів та на 25% селянських господарств [18, с. 180].

Питання сільської електрифікації постійно викликали інтерес радянських істориків. Вже в 20-ті роки поряд із статтями, які мали пропагандистський характер, з'являються підсумкові роботи про хід електрифікації на селі [19, с. 93—106]. Розробка історії здійснення сільської електрифікації ширше розгорнулася в 30—40-х роках, коли поряд з загальними працями про втілення в життя ленінських накреслень вийшли спеціальні [17, с. 15—27; 22, с. 17—31; 24; 28]. У 50—60-х роках робота над висвітленням цих питань тривала, але була більш плідною [21; 23; 25; 27].

Однак хід спорудження електричних станцій на селі у відбудовний період у більшості вказаних праць не знайшов широкого і систематизованого викладу. Вони містять, в основному, дані про загальні наслідки роботи по проведенню електрифікації села.

Найповніше електрифікація на селі відбита в роботі П. О. Сидоренка «Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення» [26]. В окремому параграфі автор узагальнив головні заходи партії і уряду Радянської України в цьому напрямку. На численному фактичному матеріалі П. О. Сидоренко показав, як трудівники села під керівництвом Комуністичної партії споруджували і вводили до ладу перші електростанції і тим самим закладали міцний фундамент соціалістичної перебудови села.

Наша мета — показати, як Радянська держава спрямовувала зусилля і організовувала трудяще селянство на роботу по спорудженню електричних станцій, та уточнити ряд питань, пов'язаних з діяльністю господарських органів по керівництву справою сільської електрифікації.

*
*
*

У відбудовний період Радянська Україна при допомозі братніх республік зробила перші кроки на шляху електрифікації села.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції використання електричної енергії у сільськогосподарському виробництві було незначним. У 1916 р. на території українських губерній у поміщицьких економіях діяла 31 невеличка електростанція, загальною потужністю 1,4 тис. квт. Електричного освітлення в хатах селяни не знали [27, с. 445]. Під час громадянської війни переважна більшість електростанцій на селі була знищена білогвардійцями та куркульсько-націоналістичними бандами. І якщо на території братньої РРФСР, де утвердилася Радянська влада, спорудження електричних станцій трудяще селянство при допомозі робітничого класу розпочало у 1918 р., то на Україні ця робота відсунулася до закінчення війни.

З переходом республіки до мирної праці широко пропаговані Комуністичною партією і Радянським урядом ідеї електрифікації країни викликали небувалий інтерес в селянському середовищі. На Поділлі у жовтні 1921 р. місцева рада народного господарства розробила спільно з Московською губернською комісією по

електрифікації план спорудження електростанцій у сільській місцевості. Передбачалося будівництво невеликих станцій у 17 населених пунктах Подільської губернії. За браком устаткування і коштів було вирішено використати, як двигуни, існуючі водяні млини [9, с. 126]. Електрокомісія місцевої губернської РНГ і Електромаштрест республіки в 1922 р. взялися за виконання цього плану.

Досить швидко при допомозі робітників промислових центрів республіки були відбудовані електричні станції у тих радянських господарствах, які утворилися на місці колишніх поміщицьких економій. Так, у 1921—1923 рр. в Чернігівській губернії були електрифіковані Дорогинська комуна ім. Червоних партизан у Ніжинському повіті, Івангородська комуна ім. В. І. Леніна в Конотопському повіті і комуна ім. III Інтернаціоналу у Новгород-Сіверському районі [8, ф. Р-503, оп. 1, спр. 106, арк. 114—115]. Тут же на Чернігівщині в с. Броварі Остерського повіту в 1922 р. селяни розпочали відбудову колишньої поміщицької електростанції [6, ф. Р-20, оп. 1, спр. 106, арк. 60, 65, 84]. В Одеській губернії у 1921 р. стали до ладу електричні станції в селах Костянтинівка, Кантакузівка, Братськ та в містечку Березівці [6, ф. Р-99, оп. 1, спр. 336, арк. 8]. У 1922 р. за розпорядженням РНГ Херсонського повіту зводиться електростанція в с. Снігурівці [20, с. 710]. Ще кілька невеличких станцій було споруджено в інших місцевостях республіки.

Відбудова старих електростанцій, як і спорудження нових, здійснювалася переважно за рахунок демонтажу електричного устаткування з підприємств, які внаслідок розрухи припинили виробництво.

Справі будівництва перших електричних станцій у сільській місцевості дав високу оцінку В. І. Ленін. На IX Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1921 р. він говорив: «Цими дрібними станціями були створені на селі центри сучасної нової великої промисловості. Вони хоч і мізерні, але все ж показують селянам, що Росія не спиниться на ручній праці, не залишиться із своєю примітивною сохою, а піде вперед до інших часів. І в маси селян поступово проникає думка, що ми Росію повинні поставити і можемо поставити на іншу базу [3, с. 306—307].

У 1922 р. прагнення селян до електрифікації побуту і виробничих процесів охопили сотні сіл і десятки повітів. До ВУЦВКу, Електротресту та центральних кооперативних установ республіки з багатьох сіл направлялися ходаки з проханням провести у них електричне освітлення» [12, с. 142; 14, 5/III 1923]. Одночасно селяни почали добровільно збирати кошти для справи електрифікації, створюючи спеціальні фонди, шляхом відрахування зерна з кожного господарства або колективного засіву ланів [14, 17/VI 1923; 26, с. 56].

Необхідність зосередження значних коштів для спорудження електричних станцій викликала потребу створення кооперативних товариств з електропостачання. На цей шлях трудяще селянство спрямувала постанова РНК СРСР і ВЦВК від 4 січня 1923 р. [26, с. 55].

З 1923 р. в республіці розпочався інтенсивний процес створення кооперативних товариств з електропостачання. Досить часто при місцевих сільськогосподарських кооперативах створювалися спеціальні фонди електрифікації, куди і йшли відрахування сільських земельних товариств і артільей на справу електрифікації. Місцеві кооперативні союзи, в свою чергу, порушували клопотання перед керівними установами про спорудження електростанцій.

Відгукуючись на прохання селян, Електротрест та його місцеві відділи розпочинали будівництво або надавали організаторську допомогу колективам трудящих селян в оснащенні електростанцій невеликої потужності. До електрифікації на селі залучалися і промислові підприємства міст, як шефи [16, 1924, № 15, с. 75; 21, с. 207]. Так, в Одеській губернії на початок 1925 р. місцевий відділ Електротресту електрифікував 5 сіл. У 1500 селянських хатах губернії загорілися лампочки Ілліча. Друга організація — Електромаштрест, уклавши договір з сільськими земельними товариствами на суму 75 тис. крб., теж електрифікувала 5 сіл. У с. Вірьовчина Балка були установлені електричні двигуни біля 15 колодязів, які використовувалися для поливу садів і огорodів. Всі роботи ці організації виконували в кредит [10, с. 116—117]. На зібрані серед селян кошти була споруджена електростанція в Фрідріхенгельсівському районі цієї губернії. 1 травня 1924 р. станція дала перший струм для освітлення побутових приміщень селян та млина [7, ф. 7, оп. 7, спр. 72, арк. 17].

У Харківській губернії одна з перших сільських електростанцій була побудована у с. Нова Водолага. Над будівництвом її шефствував ВУЦВК. На урочисте відкриття станції 17 червня 1924 р. прибув голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. У промові всеукраїнський староста висловив упевненість, що в недалекому майбутньому всі села Країни Рад матимуть електричне освітлення. На мітингу селяни прийняли резолюцію, в якій говорилося: «...відкриття цієї невеличкої електростанції є найкращим виконанням на ділі заповітів нашого вождя тов. Леніна і доказом справжнього здійснення союзу між містом і селом». Далі учасники мітингу заявляли: «...упертою колективною працею ми здійснимо і розів'ємо нашу електрифікацію до того моменту, коли наш приклад, за яким йти усім, буде здійснений по всій широкій території УРСР і всього Союзу... Недалекий той час, коли, користуючись електроенергією і тракторами, ми оброблятимемо наші лани і розвиватимемо все наше господарство» [13, 19/VI 1924]. Нововодолазька тепла електростанція дала електричне освітлення в 2800 селянських хат, електроенергія почала використовуватися і на молотбї [12, с. 142].

На Поділлі в 1924 р. зусиллями Електромаштресту однією з перших була споруджена гідроелектростанція в с. Демидівці Жмеринського району. Станція дала освітлення в 250 селянських хат [9, с. 513].

У Донецькій губернії першою застосувала електроенергію для освітлення житлових приміщень комуна «Розум і побут», що знаходилася в селі Успенці Таганрозького округу. Динамомашину

комуна одержала від ВУЦВКу як премію за високі виробничі показники [15, 1924, № 5, с. 24]. В день святкування сьомих роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції почала діяти електростанція Бесарабської комуни в с. Ободівці Тульчинського округу. Станція освітлювала житлові приміщення і комунарів, і селян [9, с. 513]. Тут же, в Подільській губернії, за ініціативою виконкому у серпні 1924 р. виникло на кооперативних засадах товариство «Вінелектро». Основний капітал товариства сумою 301,4 тис. крб. становили кошти окружного виконкому, Укрдержспирту і Цукротресту. Відрахування у фонд товариства здійснювали також сільськогосподарські кооперативи та новоутворені спеціалізовані районні електрокооперативи в селах Красному, Браїлові, Потоках та Ворошилово-Рижово [9, с. 510, 512—513].

На початку своєї діяльності «Вінелектро» розпочало будівництво Тиврівської гідроелектростанції на р. Південний Буг та відбудову Браїлівської станції на р. Рів [12, с. 143]. Динамомашини та необхідне електроустаткування для спорудження станцій «Вінелектро» одержало від Ленінградського електромаштресту на умовах товарного кредиту [9, с. 513]. 20 лютого 1925 р. товариство святкувало свою першу виробничу перемогу: була відкрита електростанція в селі Красному Вінницького округу. На мітинг з цього приводу зійшлися сотні селян. Присутні ухвалили резолюцію, де говорилося, що електрифікація є «реальним втіленням у життя заповітів В. І. Леніна». Учасники мітингу урочисто обіцяли «всіляко допомагати Радянській владі у здійснюваному нею важкому, але в той же час великому завданню піднесення економічного добробуту СРСР і в першу чергу сільського господарства» [9, с. 453—454].

Енергія електричних станцій у сільській місцевості використовувалася не тільки для потреб побутового характеру. Перші електростанції давали енергію для млинів, крупорушок, олійниць та інших підприємств по переробці сільськогосподарської продукції.

Інтерес до використання електроенергії в сільській місцевості, запити селян про спорудження станцій випереджали організаційні і фінансові можливості окремих установ. Стала відчуватися гостра потреба у створенні єдиного організуючого органу, який зміг би здійснювати централізоване керівництво справою сільської електрифікації. Враховуючи ці обставини, УЕН постановою від 21 липня 1924 р. оголосила про створення акціонерного товариства по застосуванню електричної енергії в сільській місцевості під назвою «Електрика». Постанова затверджувала і статут товариства [12, с. 142]¹. В кінці 1924 р. товариство було організаційно підпорядковане загальносоюзній установі «Електросільбуд», створеній

¹ М. С. Погорелов і З. П. Шульга помилково вказують, що акціонерне товариство «Електрика» було засноване у 1927 р. При цьому вони називають його харківським, в той час як це була загальнореспубліканська установа (див.: «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР», т. 1, К., 1967, с. 442).

1 жовтня 1924 року. Ця установа мала координувати роботи по сільській електрифікації в масштабах всієї країни [19, с. 104].

До кінця 1924 р. відділи товариства «Електрика» були засновані у всіх губерніях республіки. Фундаторський капітал був створений зусиллями Радянської держави. Першим і основним пайщиком товариства «Електрика» стали Наркомзем, Держбанк, «Сільський господар», Електротрест, Електромаштрест, Товариство насінництва та інші державні і кооперативні установи і організації. У перші місяці існування товариства було розповсюджено паїв на суму 500 тис. крб. [13, 9/II 1925]. На місцях шляхом 15%-ної надбавки до фундаторських капіталів сільськогосподарські банки утворювали спеціальний електрофонд ім. В. І. Леніна для кредитування справи сільської електрифікації [10, с. 116].

Популярність новоутвореного товариства швидко зростала. До нього як колективні члени стали записуватися сільські земельні кредитні товариства, а також товариства по електрифікації. Це дало можливість збільшити пайові капітали на початок 1925 р. до 1 932 тис. крб. [5, ф. 27, оп. 6, спр. 471, арк. 48—49].

За короткий час товариство «Електрика» одержало заяви на спорудження 471 електростанції в сільській місцевості республіки. Заяви подали 67 комун і 51 сільськогосподарська артіль [5, ф. 27, оп. 6, спр. 61, арк. 5]. Незаможники і середняки, об'єднані в колективи, на практиці здійснювали авангардну роль в революційних перетвореннях на селі, перебудовуючи економіку сільського господарства на новій технічній основі. У 1925 р. товариство одержало ще 169 заяв на спорудження електростанцій [5, ф. 27, оп. 6, спр. 471, арк. 48].

До виконання товариство «Електрика» в перший рік свого існування змогло прийняти 88 заяв про електрифікацію сіл. Передбачалося електрифікувати на Харківщині 12 сіл, Полтавщині — 8, Київщині — 2, Поділлі — 7, Волині — 5, Катеринославщині — 7, Одещині — 2, Донеччині — 35 [13, 7/II 1925]. Насамперед розпочалося будівництво гідроелектростанцій в с. Червоне поле на р. Донець. Перша черга її мала дати електроенергію селам Введенське, Старопокровське, Новопокровське, хуторам Рождественський і Пади та радгоспові ім. ВУЦВКа. Електрика була підведена до 3 тис. дворів і використовувалася на млині й олійниці. Теплова електростанція в с. Сватова Лучка Куп'янського округу повинна була дати освітлення у 3 тис. селянських дворів та на ряд підприємств по обробці сільськогосподарських продуктів [12, с. 142]. У кінці відбудовного періоду на Харківщині зводяться електростанції в селах Дергачі, Золочів, Червоний луч [12, с. 143].

В Одеській губернії 1925 р. розпочалося спорудження електростанції на березі р. Південний Буг потужністю 400 кіловат. Станція повинна була обслуговувати 6 тис. житлових приміщень у м. Вознесенську та селах Олександрівка, Болгарка, Нетягайлівка, Ак-Мечете, Лагері та колективах «Едукатор» і «Безпосередній виробник» [12, с. 143]. Для фінансування будови у 1925 р. було створено кооперативне товариство «Радянська суспільність». Невдовзі

членами його стало 6 тис. чоловік [20, с. 330]. Енергію станції, перша черга якої стала до ладу на початку 1926 р., використовували для електромолотьби і зрошування ланів.

На поділлі у 1925 р. здійснюється будівництво Демидівської, Буцької і Сутиської електростанцій [12, с. 143]. У Чернігівській губернії, в Конотопському окрузі, зводилася гідроелектростанція на р. Сейм, поблизу с. Каменя. Ця станція повинна була дати освітлення в 4 тис. селянських хат. На Полтавщині перші сільські електростанції у відбудовний період з'явилися в селах Перещепине і Лохвиця. У Донецькій губернії місцевий філіал товариства «Електрика» по домовленості з содовим заводом тресту «Хімвугілля» подав енергію в с. Верхне: електроенергія надійшла в 3 тис. хат, на млини, олійниці та інші підприємства [12, с. 143]. Тут же, в Донецькій губернії, трудящі селяни, об'єднані в кооперативні товариства по електропостачанню, в кінці відбудовного періоду обладнали на свої кошти трансформаторні станції і низьковольтні мережі і підключилися до державних районних електричних станцій [19, с. 97].

До жовтня 1925 р. товариство «Електрика» відновило роботу і побудувало 62 електростанції в сільській місцевості, зокрема в Харківській губернії — 15, Одеській — 14, Київській — 11, Подільській — 8, Полтавській — 5, Донецькій — 7, Чернігівській і Катеринославській — по одній [5, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 4]. На будівництво 9 найбільших електростанцій потужністю 1746 квт. було витрачено 2,1 млн. крб. Електрична енергія станцій використовувалася для освітлення понад 27 тис. селянських хат [11, с. 133].

Перші успіхи в будівництві електричних станцій у сільській місцевості були високо оцінені Комуністичною партією і Радянським урядом. Квітневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) вказував, що з метою інтенсифікації і піднесення товарності сільського господарства необхідно посилити його тракторизацію і електрифікацію [4, с. 117]. Виконуючи цю настанову партії, в кінці 1925 р. вперше до операційного плану на 1925/26 р. Наркомзем включив роботи по сільській електрифікації [5, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 4]. Для розгортання справи будівництва станцій на селі в ширших масштабах уряд УРСР збільшив кредитні асигнування до 3 млн. крб. [5, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 7].

Переконаючись у перевагах електричної енергії на різних сільськогосподарських роботах і в побуті, трудящі селяни через місцеві відділення товариства «Електрика» вносили все більше коштів для проведення електрифікації. На кінець відбудовного періоду пайові внески селян у фонди товариства «Електрика» зросли до 1 млн. крб. [5, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 7]. Зростання капіталів товариства дозволило Наркомземові розширити виробничі плани на 1925/26 р. в галузі електрифікації сільської місцевості. Замість передбачених раніше 42 електростанцій було вирішено споруджувати 75, з них 11 у колективних господарствах [12, с. 143; 5, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 7; 15, 1924, № 5, 24].

Наведені факти свідчать, що темпи будівництва невеликих еле-

тричних станцій у сільській місцевості були значними. В роки відбудови народного господарства кількість електростанцій збільшилася у порівнянні з дореволюційним часом у 4,7 раз, а до десятих роковин Великого Жовтня — в 5 раз. Потужність станцій за цей проміжок часу зросла в 6 раз [27, с. 445; 25, с. 214]. Всього у відбудовний період в сільській місцевості на Україні стало до ладу 110 електростанцій загальною потужністю 5100 квт. [26, с. 62].

Але це були ще тільки невеличкі острівки застосування електроенергії у безмежному морі використання тяглової сили тварин, вітряних і водяних млинів, газової лампи, свічки та лучини. І все ж значення електростанцій перших років мирного будівництва у Радянській країні надзвичайно велике. Перші електростанції на селі стали дороговказом на шляху до суцільної електрифікації, здійсненої в роки розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Електричні станції відбудовного періоду стали яскравим доказом того, що тільки на основі здійснення аграрної політики Комуністичної партії, при допомозі держави і робітничого класу можливий перехід до колективного землеробства і застосування нової техніки у сільськогосподарському виробництві. Електрифікація села відбудовного періоду була одним з перших кроків у послідовній і цілеспрямованій діяльності Комуністичної партії, розрахованій на колективізацію сільського господарства, на ліквідацію соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом і селом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Повн. збір. тв., т. 42, с. 85—192.
2. Ленін В. І. План брошури «Про продовольчий податок», — Повн. збір. тв., т. 43, с. 351—359.
3. Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р. — Повн. збір. тв., т. 44, с. 277—323.
4. КПРС в резолюціях і рішеннях конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., Держполітвидав УРСР, 1954. 782 с.
5. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР.
6. Одеський обласний державний архів.
7. Партархів Одеського обкому Компартії України.
8. Чернігівський обласний державний архів.
9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957. 626 с.
10. Материалы к губернскому совещанию председателей сельских Советов 20 февраля 1925 года. Одесса, 1925. 97 с.
11. План заходів у сільському господарстві на 1926/27 рік. Харків, 1926. 178 с.
12. План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925/26 год. Харьков, 1925. 250 с.
13. Газ. «Вісті», орган ВУЦВКу, 1924, 19 червня; 1925, 7, 9. лютого.
14. Газ. «Селянське життя», орган Чернігівського Губкому КП(б)У, 1923, 5 березня, 17 червня.
15. Ж. «Радянське село», орган НКЗС УРСР, 1925, № 5.
16. Ж. «Известия Полтавского губкома КП(б)У», — орган Полтавского губкома КП(б)У, 1924, № 15.
17. Винтер А. В. Первые шаги электрификации СССР. — Ж. «Электричество», 1945, № 12, с. 15—27.

18. Гуров П. Я., Гончаров А. Д. Ленинская аграрная программа. М., Политиздат, 1973. 189 с.
19. Есин В. Итоги и перспективы сельской электрификации. — Ж. «На аграрном фронте», 1925, № 11—12; с. 93—106.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. Київ, 1971. 771 с.
21. Історія Української РСР, т. II. К., «Наукова думка», 1967. 534 с.
22. Кириллин П. Н. Первые сельские гидроэлектростанции. — «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», 1963, № 1, с. 17—31.
23. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. К., Політвидав України, 1969. 428 с.
24. Малков В. П. Электростанции Украины и Донбасса. М. — Л., 1932. 128 с.
25. Розвиток народного господарства Української РСР, т. I. К., «Наукова думка», 1957. 459 с.
26. Сидоренко П. О. Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення. Харків. Вид-во Харк. ун-ту, 1973. 187 с.
27. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I. К., Вид-во Київськ. ун-ту, 1967. 511 с.
28. Телічко В. Т. До історії електрифікації сільського господарства УРСР., К., 1937. 98 с.

Ф. Г. ТУРЧЕНКО

ОСНОВНІ ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ

Соціалістична революція знаменувала собою корінний переворот в соціально-класовій структурі суспільства. На початку 20-х років на основі багатоукладної економіки склалася нова структура класів і соціальних верств, характерна для перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. Вона включала робітничий клас, кооперованих селян і ремісників, інтелігенцію і службовців, некооперовані дрібнобуржуазні групи, буржуазію. Керівною силою суспільства став робітничий клас. У конкретній обстановці тих років робітники в союзі з непролетарськими трудовими верствами знищували експлуатацію і умови, що її породжували. В ході виконання цього завдання буржуазні елементи витіснялися з усіх сфер життя, йшла підготовка кооперування дрібнобуржуазних верств населення. У місті ці процеси проходили інтенсивніше, ніж у селі. Місто завжди, в тому числі і в епоху диктатури пролетаріату, йшло попереду села, вело за собою село, відзначав В. І. Ленін [див. 1, с. 5].

Дана стаття є спробою на конкретному матеріалі показати напрям основних змін у соціально-класовій структурі міст України в 20-ті роки. В історіографії аналізуються лише окремі питання цієї теми [див., напр., 14; 15; 17]. Міське населення у взаємодії всіх класів і соціальних груп не досліджувалося.

В основу статті взято демографічні переписи, матеріали поточного обліку складу населення, архівні документи та історичні дослідження з цього питання. Проте соціально-класову структуру міста в усіх її елементах вони не відтворюють. Розподіл на групи виявляється нечітким, класи і головні соціальні верстви або губля-

ться у ширших соціальних спільнотах, або штучно розірвані¹. Однак така систематизація міського населення дає уявлення про співвідношення соціальних груп в його складі і тому може бути основою вивчення соціально-класової структури міста. Табл. 1 підтверджує це².

Аналіз табл. 1 показує, що протягом 1923—1929 рр. самодіяльне населення міст збільшилося на 39%. За 1923—1927 рр. збільшення становило 23%. На природний приріст припадало лише 6% цього збільшення [19, с. 34]. Решту становили мігранти з сільської місцевості. Більше їх було в першій половині 20-х років, менше — в другій. Якщо 1923/24 р. загальна кількість нових жителів міст налічувала 329,7 тис. чол., то в 1925/26 р. — 194,4 тис., а в 1927/28 р. — тільки 160,8 тис. [9, с. 18]. Пояснюється це тим, що міські жителі, які під час голоду і розрухи виїхали в село, протягом 1923—1925 рр. повернулися до міста. Основну масу мігрантів у наступні роки становили корінні сільські жителі, кількість яких була майже сталою і не перевищувала 160—190 тис. чол. кожного року [8, с. 18; 19, с. 36].

Особливо швидко зростала кількість робітників великої промисловості. У дрібній промисловості, де було засилля непманів, зростання спостерігалось тільки в першій половині 20-х років. А в кінці 20-х років розвивається тенденція до зменшення робочої сили, зайнятої у дрібній промисловості, бо приватники почали згортати свою діяльність. Робітники і службовці з підприємств непманів

¹ Неповні і неточні дані демографічного перепису 1920 р. для аналізу соціально-класової структури міст взагалі виявилися непридатними. Перепис міського населення 1923 р. і Перший Всесоюзний перепис 1926 р. чітко виділяли в окрему групу лише робітників. До цієї категорії віднесено осіб, зайнятих виробництвом чи переміщенням матеріальних цінностей і обслуговуванням механізмів. Молодший обслуговуючий персонал (двірники, посылні, прибиральниці в цехах, телефоністи, кубовщики та ін.) включався до складу службовців. Серед дрібнобуржуазних і буржуазних верств виділялося чотири категорії: 1) господарі, що використовували найману працю; 2) господарі, яким у роботі допомагали члени сімей, і члени кооперативів; 3) господарі-одиначки, а також торгівці; 4) члени сімей, які допомагали главам у їх заняттях, хоча одночасно працювали в домашньому господарстві.

Найсуперечливіша за своїм складом друга група господарів. Сюди, по-перше, входили кооперовані кустарі і ремісники, а по-друге, тут були особи, які хоч і не використовували найманої робочої сили, але за економічними характеристиками своїх господарств наближалися до непманів і куркулів. Службовці перепису 1926 р. визначив як осіб, безпосередньо не зайнятих у виробництві, котрі виконують роботу у формі нематеріальних послуг. Таке широке визначення цієї соціальної групи дозволяло включати сюди домашніх служниць і молодий обслуговуючий персонал — осіб, далеких від службовців у сучасному розумінні. Не були розподілені по соціальних групах (входили до граfi «інші» або виділялися окремо) безробітні, пенсіонери, рантьє, військовослужбовці, учні, студенти [див.: 12, ф. 337, оп. 1, спр. 3673, арк. 78; 2, с. 447].

² Підраховано за такими матеріалами: ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 1, спр. 8390, арк. 31; Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року. Харків, 1933, с. VII, XII, XIII, XIV; Україна. Статистичний справочник. Харків, 1925, с. 16—24; Україна. Статистичний щорічник. Харків, 1929, с. 36; Труд в пятилетнем плане развития народного хозяйства УССР (1928—29 — 1932 — 33 гг.). Материалы. Харьков, 1929, с. 17, 18, 26, 27; А. Хоменко. Сучасне українське місто в класовому відношенні. Харків, 1925, с. 37.

переходять у соціалістичний сектор. Збільшення робітничого класу відбувалося внаслідок повернення на виробництво після тривалого перебування на селі кадрових робітників та поповнення його робітниками, що походили з селян і ремісників. За підрахунками В. М. Довгопола, протягом 1922—1929 рр. у промисловість України повернулося 110,1 тис. робітників, причому в 1922—1925 рр. — 81%, а в 1926—1929 рр. — 19% [14, с. 24]. У квітні 1924 р. 66% робітників УРСР були потомственими [4, 24/IV 1924]. В наступні роки їх частка у складі робітничого класу зростає. Згідно з даними статистичного відділу Наркомату праці УРСР на кожні 100 робітників, прийнятих у різні галузі промисловості, вихідці з села становили в 1925/26 р. — 44,3%, в 1926/27 р. — 36,0%, в 1927/28 р. — 31,2% [8, с. 18]. Коли врахувати, що вихідці з інших непролетарських груп у другій половині 20-х років не перевищували 10—13%, стає очевидним: потомствені робітники переважали у новому поповненні.

Таблиця 1

Соціально-класова структура міського населення	1923 р.		1925 р.		1927 р.		1929 р.	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Робітники	681,2	35,5	881,5	37,8	968,3	39,8	1298,2	48,0
Службовці	537,5	28,0	598,0	27,9	706,6	29,0	760,0	29,4
Дрібна буржуазія:	575,6	30,0	574,0	25,5	577,0	23,7	500,5	18,6
в кустарно-ремісничих промислах, сфері по- слуг, на транспорті та ін. (крім сільського господарства)	187,5	10,0	325,1	14,0	350,0	14,8	319,2	12,0
в сільському gospodar- стві	388,1	20,0	248,9	11,5	227,0	8,9	180,8	6,6
Буржуазія:	124,7	6,5	198,0	8,8	183,2	7,5	106,4	4,0
в промисловості, сфері послуг, на транспорті та ін. (крім сільського господарства)	110,4	5,7	172,5	8,0	161,2	7,0	92,4	3,5
в сільському gospodar- стві (куркулі)	14,3	1,2	25,5	0,8	21,0	0,5	14,0	0,5
Все самодіяльне населен- ня	1919,0	100,0	2251,0	100,0	2435,1	100,0	2665,1	100,0

З поліпшенням складу робітничого класу, зростанням його кількості і частки у міському населенні, з посиленням трудової і громадсько-політичної активності підвищувався авторитет робітників, їх вплив на широкі кола службовців, спеціалістів і дрібної буржуазії.

Службовці та інтелігенти України здебільшого жили в містах. Серед 782 тис. чол., віднесених за переписом 1926 р. до різних категорій службовців і осіб вільних професій, 566 тис. постійним місцем проживання вказали місто або селище міського типу [підраховано за: 11, с. 54]. В соціальному відношенні вони не були

однорідною масою. Одна частина осіб цієї категорії тяжіла до пролетаріату, інша — до буржуазії або відбивала інтереси знижених в ході революції соціальних груп. До перших відносився насамперед молодший обслуговуючий персонал і численні конторські працівники, що за переписом 1926 р. включалися в «обліково-контрольний персонал». Вони становили близько 30% усіх міських службовців. За умовами праці, рівнем зарплати і побутом ці службовці наближалися до робітників. Іншу соціальну природу мала переважна більшість високоосвічених, висококваліфікованих службовців, які виділялися в категорію спеціалістів, а також особи вільних професій. Переважали серед них вихідці з нетрудових верств (до революції 62% складу студентів вузів становили дворяни і духовенство) [12, ф. 2605, оп. 2, спр. 441, арк. 19]. Залучаючи стару інтелігенцію до соціалістичного будівництва, перевиховуючи її, робітничий клас одночасно широко висував спеціалістів із своїх рядів, готував через вищу школу нові кадри з середовища робітників і селян.

Численну групу населення становила в 20-х роках дрібна буржуазія. У матеріалах переписів та інших документах того часу вона подається, як правило, разом з буржуазно-експлуататорськими верствами — тією частиною міського населення, яка частково або повністю жила на нетрудові доходи. Ці дві соціальні групи склалися з різних категорій господарів і працездатних членів їх родин. Навесні 1923 р. до них належало 33% самодіяльного населення міст, охоплених переписом, а в 1929 р. — 18,6%. Кустарі і ремісники тут не становили більшості. В кінці 1926 р. їх налічувалося 158,9 тис. чол. — 27% усіх господарів і працездатних членів їх родин. Усі інші своїм основним заняттям мали сільське господарство в міській зоні — 54%, були приватними в інших галузях [підраховано за: 8, с. 27].

Успішна відбудова народного господарства і швидкі темпи його індустріалізації сприяли залученню дрібнобуржуазного населення до соціалістичного виробництва. Конкуренція з боку державної промисловості, податкова політика держави стимулювали їх перехід у державну промисловість, торгівлю, в державні установи. Робітничий клас успішно долав капіталістичні тенденції в середовищі дрібних власників, які неминуче існували серед них, сприяв переходу сільського господарства і кустарно-ремісничих промислів на рейки соціалізму. В цілому по Україні в 1925 р. виробничим кооперуванням було охоплено 2,3% кустарів і ремісників, а в кінці 1929 року — 13,7% [підраховано за: 9, с. 60; 3, с. 7].

До складу буржуазно-експлуататорських груп населення входили в першу чергу особи, що використовували найману працю. Але таких у 20-ті роки було небагато. Навіть у 1926 р., коли непманське підприємництво переживало вершину свого розвитку, до цієї категорії входило лише 17,7 тис. чол., або 0,72% міського самодіяльного населення [11, с. 38]. У наступні роки зменшується питома вага приватної промисловості і відповідно капіталістичних елементів у соціальній структурі суспільства [див. 12, ф. 582,

оп. 1, спр. 3136, арк. 5, 15, 17]. Правда, в торгівлі зростання буржуазних елементів триває, однак по відношенню до решти самодіяльного населення кількість «господарів з найманими робітниками» залишається постійною [див. 12, ф. 337, оп. 1, спр. 7478, арк. 32]. Значно більше у 20-ті роки було тих, хто використовував приховані форми експлуатації. Це — особи, зайняті в сільському господарстві і кустарно-ремісничих промислах і оподатковані в індивідуальному порядку, рантє, а також представники державного капіталізму — комісіонери, підрядчики, посередники та інші [7, с. XXIV].

Обмежуючи і витісняючи капіталістичні елементи, робітничий клас добився того, що питання «хто — кого» в місті було вирішено на користь соціалізму вже у 1927—1928 роках. У 1931 р. експлуаторські групи становили лише 0,7% самодіяльного населення міст [7, с. XVI].

Наведені вище дані характеризують соціальний склад усього міського населення, незалежно від розмірів міст. Але вони і приховують конкретну дійсність, бо великі центри, невеликі міста і особливо селища міського типу мають специфічну соціальну структуру. Табл. 2 розкриває соціальний склад різних типів міських поселень і показує значні відмінності між ними¹. В табл. 2 не показано безробітних, військових та деяких інших дрібних категорій населення, які є в містах усіх типів. Правда, розміщені вони непропорційально, але ця обставина не може істотно вплинути на загальну оцінку відмінностей у соціальному складі різних міст.

Таблиця 2

Населені пункти міського типу	Соціальні групи, в % до підсумку						Разом
	Робітники	Службовці	Прислуга	Особи вільних професій	Господарі і допомагаючі члени сімей	Інші	
Губернські міста	28,3	28,7	5,9	2,7	28,4	17,0	100,0
Інші міста	21,0	14,0	2,0	0,9	52,1	10,0	100,0
Селища міського типу	23,6	8,8	1,3	0,5	61,2	4,6	100,0
Всі міські поселення	25,6	18,2	3,2	1,4	40,8	10,8	100,0

Великі центри відзначалися найбільшою концентрацією робітників і службовців. Саме тут здебільшого працювали особи вільних професій і службовці. В губернських містах службовці становили найчисленнішу групу населення. В інших містах і селищах міського типу робітників і особливо службовців менше. Тут більшість населення становила дрібна буржуазія.

Така неоднорідність у соціальному складі різних міст України збереглася і пізніше [див. 7, с. XVIII—XIX].

У табл. 2 міста розглядаються в залежності від їх адміністративного і промислового значення. Однак це не єдиний принцип їх

¹ Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік. Харків, 1923, с. 54.

класифікації. Комісія по вивченню перспектив розвитку міст при Держплані України, організована в 1928 р., розробила приблизну класифікацію міст і селищ міського типу, враховуючи переважну зайнятість населення у тій чи іншій галузі. Всього виділено 9 типів міст, кожен з яких у свою чергу має три підгрупи по кількості жителів: великі міста з населенням більше 100 тис., середні — 20—100 тис., дрібні — до 3 тис. чоловік [12, ф. 337, оп. 1, спр. 7159, арк. 36]. Табл. 3 характеризує соціальний склад різних типів міст (без селищ міського типу) ¹.

Таблиця 3

Типи міст	Кількість міст	Населення на 26. XII 1926 р. (в тис. чол.)	Соціальні групи, в % до підсумку					
			Робітники	Службовці	Господарі	Господарі з найманими робітниками	Інші	Разом
I. Фабрично-заводський	20	1659,2	34,4	29,2	11,2	0,5	24,7	100,0
II. Кустарно-ремісничий	12	94,2	14,4	15,1	35,8	1,7	33,0	100,0
III. Транспортний	15	164,1	30,3	23,4	15,5	0,6	30,2	100,0
IV. Адміністративно-торгово-промисловий	17	1495,7	20,7	25,2	16,0	0,6	37,5	100,0
V. Землеробсько-фабрично-заводський	11	125,5	22,2	17,7	24,1	0,9	35,1	100,0
VI. Землеробсько-ремісничий	29	353,7	12,1	9,2	34,7	1,3	42,7	100,0
VII. Землеробсько-ремісничо-торговий	53	659,1	11,3	13,3	29,3	1,2	44,9	100,0
VIII. Землеробсько-адміністративний	4	54,2	8,8	19,6	23,1	0,7	47,8	100,0
IX. Землеробсько-транспортний	5	63,0	21,9	12,8	25,1	1,2	39,0	100,0
Всього	176	4668,7	23,6	23,0	18,4	0,7	34,3	100,0

У містах I—III типів переважає (відносно чи абсолютно) населення, зайняте в фабрично-заводській, кустарно-ремісничій промисловості чи на транспорті. Це — здебільшого робітники, службовці, ремісники. У IV типі міст населення змішане: службовці, робітники і особи, зайняті в приватній, державній чи кооперативній торгівлі. Жителі решти міст (2/3 загальної кількості) зайняті головним чином у сільському господарстві. Це, в основному, некоопероване землеробське населення міста. Саме в цих містах зосереджена також більша частина господарів, що використовують найманих робітників.

Таким чином, зміни в соціально-класовій структурі міського населення у 20-ті роки свідчили про гостру класову боротьбу в місті. Бурхливе зростання державного сектора, зміцнення соціалістичних виробничих відносин, які мали своїм наслідком

¹ И. Вологодцев. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930, с. 161.

кількісне збільшення рядів робітничого класу, поліпшення його складу і впливу на широкі кола дрібнобуржуазного населення створили всі передумови для організації вирішального наступу на капіталістичні елементи. Непманська буржуазія втрачала одну позицію за другою. Витіснення її з усіх галузей народного господарства, кооперація дрібнобуржуазних верств, перевиховання старої і виховання нової інтелігенції зумовили зміну соціально-класової структури населення. Вона втратила властивий перехідному періоду антагоністичний характер і стала характеризуватися наявністю робітників, кооперованих селян і ремісників та прошарку трудової радянської інтелігенції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату. — Повн. збір. тв., т. 40, с. 1—24.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 3. М., ЦСУ, 1929. 480 с.
3. Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928/1929 р. Харків, Держвидав УРСР, 1930. 98 с.
4. Газ. «Комуніст», орган ЦК КП(б)У, 1924 р.
5. Календар-довідник і записна книжка на 1924 рік. Харків, ЦСУ, 1923. 373 с.
6. Календар-довідник на 1927 рік. Харків, ЦСУ, 1927. 457 с.
7. Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року. Харків, «Народне господарство та облік», 1933. 211 с.
8. Труд в пятилетнем плане развития народного хозяйства УССР. (1928—29—1932—33 гг.). Материалы. Харьков, 1929. 153 с.
9. Україна в цифрах. Харків, ЦСУ, 1927. 76 с.
10. Україна. Статистичний довідник. Харків, ЦСУ, 1925. 280 с.
11. Україна. Статистичний щорічник. 1929. Харків, ЦСУ, 1929. 400 с.
12. Центральний Державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР.
13. Вологодцев И. Особенности развития городов Украины. Харьков. «Господарство України», 1930. 205 с.
14. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926—1929 рр. Харків, Вид-во Харк. ун-ту, 1971. 143 с.
15. Єрмак О. П. Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду. — «Український історичний журнал», 1973, № 4, с. 46—54.
16. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдського перепису 1926 р. на Україні. Харків, 1928. 91 с.
17. Сігал Б. В. До питання про приватний капітал на Україні. Статистико-економічні нариси. Харків, ЦСУ, 1929. 173 с.
18. Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні. Харків, Держвидав України, 1925. 44 с.
19. Хоменко А. Населення України. 1897—1927рр. Харків, Держвидав України, 1927. 79 с.

В. М. КАБАЧЕК

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ЮГОСЛАВІЇ У ЗМІЦНЕННІ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ АРМІЇ (1944—1945 рр.)

Радянська Армія, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, в роки другої світової війни брала безпосередню участь у звільненні Югославії від фашистських окупантів. Поряд з цим основним і вирішальним фактором допомоги діяв і інший: Радянський

Союз сприяв зміцненню Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ).

«Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, якщо вона вміє захищатися»,— вчив В. І. Ленін [1, с. 116]. Допомога Радянського Союзу, в тому числі й військово-технічна, відіграла важливу роль в успішному завершенні визвольної боротьби югославських трудящих, очолюваних комуністами, як проти фашистських загарбників, так і проти внутрішньої реакції, у захисті революційних завоювань і незалежності молоді народно-демократичної держави. Без Радянського Союзу, зазначав секретар Комуністичної партії Югославії Й. Броз-Тіто, «була б неможливою перемога над фашистськими загарбниками, було б неможливим звільнення Югославії, було б неможливим створення нової Югославії» [2, с. 259].

У нашій історіографії радянсько-югославській бойовій співдружності присвячено вже чимало глибоких досліджень як загальних [19; 22; 25—32], так і спеціальних [20; 21; 23; 24]. Автори розглядають питання і матеріальної допомоги, і допомоги спеціалістами, що її Радянський Союз надавав Народно-визвольній армії Югославії. І все ж проблему вивчено ще не до кінця. Ми робимо спробу на основі опублікованих документальних, газетних та архівних матеріалів і мемуарної та наукової літератури висвітлити етапи, обсяг і форми допомоги СРСР у розвитку і зміцненні збройних сил нової Югославії.

Протягом трьох років другої світової війни радянський і югославський народи були роз'єднані вогневою лінією фронтів. Але Радянський Союз надавав братньому народові морально-політичну і дипломатичну підтримку. Після другої сесії Антифашистського віче народного визволення Югославії між ними встановився безпосередній контакт. У лютому—квітні 1944 р. відбувся обмін військовими місіями [3, с. 90, 106].

Одним з найважливіших завдань радянської місії на чолі з генерал-лейтенантом М. В. Корнеєвим була організація всебічної допомоги югославському народові в боротьбі з окупантами і квіслінгами. Прибувши до Югославії, радянська місія взялася за вивчення потреб НВАЮ та визначення ефективних способів допомоги їй [20, с. 47; 24, с. 28—29]. Згодом наша місія взяла активну участь в реорганізації Народно-визвольної армії.

НВАЮ народилася і гартувалася у вогні боїв. Завдяки високому моральному духові, хорошій організаційній структурі, способам боротьби вона являла собою грізну воєнну силу. Початок їй поклала бригада, створена з сербських і чорногорських робітників і селян. Пізніше Верховний штаб НВАЮ сформував дивізії та корпуси. Розкидані по всій країні військові з'єднання дотримувалися, головним чином, тактики партизанської війни. В кінці 1943 р.—у першій половині 1944 р. чисельність Народно-визвольної армії зросла від 300 до 350 тис. чол. [33, с. 207, 266]. Але армії гостро не вистачало зброї, боеприпасів, медикаментів [20, с. 44].

Прибувши до Москви, югославська місія, яку очолював генерал В. Терзич, подала до Генерального штабу Радянської Армії заяв-ку з проханням виділити для НВАЮ 54 000 гвинтівок, 12 400 автоматів, 3950 ручних і станкових кулеметів, 630 протитанкових рушниць, 1215 мінометів, 300 000 комплектів обмундирування, бое-припаси і медико-санітарне майно [17, с. 12—14]. Для задоволен-ня потреб НВАЮ Державний Комітет Оборони СРСР у травні 1944 р. вирішив біля Києва і в Калинівці Вінницької області створити спеціальні бази постачання [20, с. 191]. Обслуговувала їх 5-та дивізія далекосяжної авіації. За кілька місяців літаками цієї дивізії перевезено до Югославії понад 1750 т зброї, боепри-пасів, засобів зв'язку, медикаментів і обмундирування [20, с. 193]. Щоб посилити матеріально-технічне постачання Народно-визволь-ної армії, Радянський уряд 17 червня 1944 р. ухвалив створити авіабазу в Барі (Італія), домовившись попередньо з західними союзниками. В розпорядження бази, начальником якої було при-значено полковника С. В. Соколова — заступника голови радян-ської місії в Югославії, союзники передали аеродром і склади [22, с. 29]. Обслуговувати цю базу мала авіагрупа, якою команду-вав полковник В. І. Щелкунов. 10 липня 1944 р. авіагрупа виле-тіла до місця призначення [18, с. 1—17]. База в Барі мала близь-ко 250 чол. особового складу, транспортну ескадрилью, ескадри-лью винищувачів по 12 літаків у кожній [22, с. 48]. Крім зброї і воєнних матеріалів, авіагрупа перевезла в різні райони, де перед-бачалось проведення бойових операцій, близько 5000 югославських воїнів [20, с. 206]. Всього радянські літаки перевезли для юго-славських братів майже 3 тис. тонн воєнних вантажів [20, с. 48], в тому числі, за неповними даними, 25,5 тис. гвинтівок і автоматів, близько 2,5 тис. кулеметів, майже 1 тис. протитанкових рушниць, 130 гармат і мінометів [13, с. 95—100].

Задовольняючи прохання югославського командування, Радян-ський уряд вирішив послати до Югославії наших військових рад-ників. Спочатку радянські представники прибули до головних штабів НВАЮ. У липні 1944 р. в район боїв разом з Головним штабом Сербії, сформованим на острові Віс за участю радян-ських офіцерів, вилетів генерал-майор О. П. Горшков. До Хорватії прибув полковник П. Г. Рак, до Словенії — полковник М. К. Пат-рахальцев, до Чорногорії — майор П. М. Коваленко. З ними при-їхали інші радянські офіцери, радисти і технічні працівники [22, с. 202, 209, 210]. У серпні 1944 р. для надання практичної допо-моги медичній службі НВАЮ було послано групу радянських військових медиків у складі 20 лікарів і 14 висококваліфікованих медичних сестер. Очолював групу полковник медичної служби О. О. Казанський [5, 2/IX 1945]. У вересні в НВАЮ було вже понад 80 радянських лікарів і медсестер [25, с. 418].

Однією з початкових форм радянської допомоги югославському народові можна назвати створення в СРСР югославських військо-вих частин. Ще в середині листопада 1943 р. Державний Комітет Оборони СРСР задовольнив прохання югославських комуністів,

що знаходилися в нашій країні, про формування окремого піхотного батальйону з югославських громадян [3, с. 87].

Народження цього батальйону, який в СРСР було визнано складовою частиною НВАЮ і призначено для спільних з Радянською Армією бойових дій, з радістю зустріло керівництво нової Югославії, яке звернулось до патріотів-добровольців з рядом привітань [6, 13/XII 1943; 8, с. 85—86].

Формувався цей батальйон, командиром якого став підполковник М. Месич, а його заступником — Д. Георгієвич, у Карасьовських таборах, біля Коломни. Про забезпечення батальйону зброєю і продовольством, як і про освоєння югославськими воїнами одержаної зброї і техніки, піклувався Радянський уряд [28, с. 64]. Політико-виховна робота в югославській частині ґрунтувалася на вивченні героїчної боротьби двох народів проти фашистських загарбників, на прикладах дружби та історичних зв'язків [30, с. 384—385]. У березні 1944 р. відбулося вручення батальйонові Прапора і прийняття воїнами присяги [6, 13/III 1944 р.]. На фронт батальйон мав відправитися після прибуття югославської військової місії.

З приїздом членів військової місії Національно-визвольного комітету Югославії формування югославських військових частин в СРСР набуло дальшого розвитку. Відповідно до побажань місії на початку травня 1944 р. у Карасьовських лісах створюються 2-й піхотний батальйон, танкова рота і рота зв'язку. 24 травня ДКО СРСР задовольнив прохання розгорнути 1-й югославський батальйон в окрему бригаду. Програму бойової підготовки бригади було завершено у липні 1944 р., а 1 серпня вона ввійшла до складу 2-го Українського фронту. На цей час бригада налічувала 1946 воїнів. Вона мала 1250 гвинтівок, 344 автомати, 96 кулеметів, 32 протитанкових рушниці, 46 гармат і мінометів, а також 75 автомашин і 13 радіостанцій [29, с. 71]. За рішенням радянського командування, 1-ша югославська піхотна бригада не вводилася в бій до вступу Радянської Армії на територію Югославії [28, с. 66].

Радянський уряд схвально зустрів і прохання югославської місії про створення в СРСР учбового центру, призначеного для підготовки спеціалістів усіх родів сухопутних військ НВАЮ. 1 серпня з цього питання було прийнято рішення [10, с. 39—40] і почалась його реалізація. До вересня 1944 р. в райони бойових дій Югославії було відправлено 80 радистів-югославів, підготовлених в СРСР [25, с. 418].

Різно зросла військово-технічна допомога СРСР югославському народові після виходу Радянської Армії у вересні 1944 р. на югославський кордон. Переговори між Й. Броз-Тіто і главою Радянського уряду Й. В. Сталіним у Москві закінчилися угодою про спільні бойові дії двох братніх армій, спрямовані на визволення Югославії. Було вирішено також питання про збільшення обсягу всебічної радянської допомоги НВАЮ. Державний Комітет Оборони у вересні 1944 р. ухвалив передати НВАЮ зброю і

спорядження для 12 піхотних і 2 авіаційних дивізій, а також послати до югославських військ велику групу радянських офіцерів-інструкторів [23, с. 50].

Недалеко від районів бойових дій, у містах Крайова (Румунія) і Софія (Болгарія), було створено нові бази постачання, де знаходилась велика кількість зброї та інших вантажів для НВАЮ. Тепер вантажі для югославських патріотів надходили залізничним і автомобільним транспортом. До частин НВАЮ, віддалених від лінії фронту, матеріальні засоби і люди, як і раніше, потрапляли повітряним шляхом [28, с. 197].

Тільки з бази в Крайова Народно-визвольна армія одержала понад 25 тис. автоматів і кулеметів, близько 21,5 тис. гвинтівок і карабінів, понад 1 тис. протитанкових рушниць, 3 тис. гармат і мінометів, а також обмундирування та інше майно [20, с. 49].

Крім централізованого постачання югославських військ зброєю радянського виробництва, в період Белградської операції було передано значну кількість трофейної зброї, здобутої безпосередньо 3-м Українським фронтом, 57-ою армією і деякими з'єднаннями [20, с. 186]. Загальна кількість зброї, переданої Радянським урядом Югославії до жовтня 1944 р., становила 52 620 гвинтівок і карабінів, 66 819 кулеметів і автоматів, 10 625 револьверів, 3793 протитанкових рушниць, 3308 мінометів, 170 зенітних і 579 артилерійських гармат. Народно-визвольній армії було передано велику кількість боеприпасів [20, с. 52]. Органи тилу Радянської Армії у вересні — грудні 1944 р. відправили до Югославії 54,5 тис. шинелей, 53,5 тис. френчів, 57,5 тис. шароварів, 91,5 тис. пар натільної білизни, 8 тис. пар чобіт і черевиків, які виготовлялись на фабриках Москви, Ленінграда, Куйбишева і Калініна [15, с. 10—20; 16, с. 40]. Незабаром після звільнення Белграда в центрі та на його околицях було розміщено радянські евакуаційні госпіталі на 5000 ліжок для лікування хворих і поранених воїнів НВАЮ [20, с. 51].

Освоювати одержану від Радянського Союзу зброю і техніку, правильно використовувати їх в бою югославським воїнам допомагали офіцери-інструктори Радянської Армії [25, с. 421, 434].

Після вступу радянських військ на територію Югославії наше командування допомогло НВАЮ у підготовці кадрів льотчиків, в освоєнні аеродромної мережі та відновленні югославської авіапромисловості. За радянсько-югославською угодою від 15 листопада 1944 р. командуванню НВАЮ в тимчасове оперативне підпорядкування передавалась радянська авіагрупа з двох дивізій і район авіаційного базування. Авіагрупа, якою командував генерал-майор О. М. Вітрук, крім виконання бойових завдань, мала готувати кадри югославських льотчиків і технічний персонал [4, с. 730; 28, с. 196].

Перше бойове хрещення на радянських літаках воїни НВАЮ пройшли у грудні 1944 року [20, с. 127]. До лютого 1945 р. навчальну програму повністю закінчили 107 югославських льотчиків і 1104 техніки, які самостійно могли забезпечувати бойові вильоти

[28, с. 197]. На початку 1945 р. в Югославії формуються 1-ша винищувальна і 1-ша штурмова авіадивізії, які стали ядром Югославських військово-повітряних сил (ВПС) [33, с. 317].

Чимало було зроблено Радянським Союзом і для підготовки артилерійських кадрів Югославії. Одночасно з передачею у тимчасове оперативне підпорядкування югославському командуванню деяких радянських артилерійських частин [28, с. 218, 319] до Югославії прибули сотні досвідчених радянських артилеристів. Вони допомагали югославським товаришам оволодівати технікою, а також брали участь у формуванні нових артилерійських підрозділів [28, с. 198].

Радянські спеціалісти готували і кадри для югославських мотоциклистів. Це завдання покладалось на спеціальну автомобільну колону Радянської Армії [5, 25/1 1945]. Успішною була робота радянських військових спеціалістів у налагодженні зв'язку в Югославії [5, 1/IX 1945].

Радянські лікарі і медпрацівники відіграли велику роль у налагодженні медичної служби в НВАЮ [8, с. 211].

До Югославії відправлялися також створені в СРСР військові формування. Так, у жовтні 1944 р. на батьківщину прибула окрема піхотна бригада [20, с. 50]. У листопаді 1944 р., коли виникли сприятливі умови для розгортання навчальних центрів у самій Югославії, сюди прибули 2-й югославський окремий батальйон і учбовий центр у складі 450 чоловік [9, с. 17]. У кінці 1944 р., пройшовши перепідготовку в 1-й авіатранспортній дивізії Радянської Армії, повернулися до Югославії і екіпажі югославських льотчиків [18, с. 44, 48, 70—71].

Щиро прагнучи надати якомога ефективнішу допомогу братньому народові у зміцненні його героїчної армії, ДКО СРСР у вересні 1944 р. задовольнив прохання югославського командування — сформувати і оснастити югославську танкову бригаду [29, с. 235]. З цієї метою з Югославії під Тулу наші льотчики переправили 500 військових [28, с. 66]. Одночасно ДКО СРСР ухвалив рішення про підготовку в Краснодарі 1-го югославського винищувального і в Грозному 2-го штурмового авіаційних полків [28, с. 67; 12, с. 14].

Різномісна допомога СРСР сприяла здійсненню реорганізації НВАЮ, яку югославський Верховний штаб активно розгорнув після Белградської операції. 1 січня 1945 р. були сформовані 1, 2 і 3-тя армії, а 1 березня — 4-та армія. У березні НВАЮ дістала назву Югославської армії, а її Верховний штаб було перейменовано в Генеральний штаб [33, с. 316—317]. Командний склад армії був на 90% з колишніх робітників і селян, причому 94% цього складу становили комуністи [2, с. 402—403]. Реорганізована Югославська армія була значною мірою оснащена радянською зброєю: 1-ша армія повністю, 12-й корпус — на 80%, 2-га армія — на 30%, а війська, що боролися в Сербії — на 20% [5, 16/IV 1945; 32, с. 147]. Як наслідок, зміцніла матеріальна база армії Югославії, зросла її реальна ударна сила.

Новий крок у зміцненні Югославської армії було зроблено в кінці війни у зв'язку з підписанням у квітні 1945 р. радянсько-югославського договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Після переговорів у Москві Й. Броз-Тіто заявив, що для забезпечення своєї незалежності Югославія вирішила за допомогою Радянського Союзу створити могутню армію, оснащену першокласною технікою [5, 16/IV 1945]. На цей час в Югославській армії було 59 дивізій, 2 авіадивізії і частини військово-морського флоту. За рахунок мобілізації вона зросла до 800 тис. чоловік [33, с. 317] і потребувала найновішої техніки і озброєння. Через це Державний Комітет Оборони СРСР 10 лютого 1945 р. вирішив передати в березні — вересні Югославським збройним силам бойову техніку і військові матеріали для 10 піхотних дивізій, 3 артилерійських і 2 танкових бригад, змішаної і транспортної авіадивізій, кількох полків зв'язку і автомобільних частин. Постачання здійснювалося як у воєнні роки, так і в післявоєнний час [29, с. 236; 22, с. 226].

До кінця травня 1945 р. Югославській армії було передано 43 895 гвинтівок і карабінів, 9903 револьвери, 1604 кулемети, 56 мінометів, 316 гармат, 69 танків, 491 літак, а також 1329 радіостанцій, велику кількість боеприпасів, обмундирування та іншого майна [20, с. 52]. Для потреб югославської авіації виділялося 2 тис. тонн бензину щомісячно [7, с. 118]. Всього за роки війни Радянський Союз відправив до Югославії 155,3 тис. гвинтівок і карабінів, понад 38 тис. автоматів, 15,5 кулеметів, 5,8 тис. гармат і мінометів, 69 танків, 491 літак [26, с. 574].

Надаючи Югославській армії допомогу озброєнням, Радянський Союз і далі сприяв її реорганізації.

«Дисципліна, воєнне мистецтво і бойовий досвід Радянської Армії є джерелом, з якого весь наш командний склад мусить черпати теорію і практику для дальшого розвитку нашої молоді армії», — писав начальник Генерального штабу Югославської армії А. Йованович у березні 1945 р. [5, 3/III 1945]. Свій досвід югославським братам передавали радянські артилеристи, зв'язківці, медики та інші спеціалісти. При 1-му корпусі НВАЮ командування 3-го Українського фронту допомогло, зокрема, сформувати запасну військову бригаду, в якій було дев'ять батарей 45-міліметрових протитанкових гармат, одна батарея 20-міліметрових зенітних гармат, одна батарея зв'язку. Бригада мала також курси для підготовки 250 офіцерів запасу [28, с. 198].

Значний вклад у будівництво ВПС Югославії належить авіагрупі, очолюваній О. М. Вітруком. Всього до кінця війни в навчальних центрах Югославії було підготовлено 4 156 авіаспеціалістів [31, с. 544], зокрема 138 льотчиків-штурмовиків і 131 льотчик-винищувача, 130 повітряних стрільців, 1213 осіб інженерно-технічного складу, 21 командира частини, 52 начальників відділів, 75 штабних і 36 інтендантських працівників, 595 шоферів, 70 трактористів, 344 зв'язківців, 64 метеорологів, 61 мінера, 91 сапера, 35

хіміків і 1460 інших спеціалістів [14, с. 20]. Командування групи допомогло югославам сформувати управління авіаційного корпусу і двох авіадивізій, побудувати 24 і відбудувати 14 аеродромів [29, с. 237].

Радянський Союз брав активну участь у підготовці бронетанкових сил Югославської армії. У березні 1945 р. було завершено формування 1-ї югославської танкової бригади, яка відбула до Югославії, маючи в своєму складі 895 чол., 65 танків Т-34, 129 автомашин, і потім успішно громилла ворога [29, с. 235]. До кінця війни в СРСР пройшли навчання льотчики 1-го винищувального і 2-го штурмового югославських авіаполків. У червні 1945 р. обидва полки було передано югославським ВПС [26, с. 572, 573; 29, с. 237].

СРСР готував для Югославської армії спеціалістів усіх родів військ. Загальна кількість югославських військовослужбовців, прийнятих у радянські військово-навчальні заклади, на 1 квітня 1945 р. становила 3126 чол. [31, с. 544]. Вони навчалися у трьох військових академіях, трьох вищих офіцерських школах, 15 військових училищах, чотирьох школах авіамеханіків та на курсах удосконалення військових спеціалістів [9, с. 87—89].

Таким чином, Радянський Союз надавав югославському народові в 1944—1945 рр. значну військово-технічну допомогу. Передані нашою країною озброєння і техніка дозволили зміцнити і реорганізувати Югославську армію, створити в ній нові роди військ. У Югославії знаходилася велика група інструкторів і радників, котрі багато зробили для підготовки артилерійських кадрів, спеціалістів зв'язку, для налагодження військово-санітарної служби. Хорошу підготовку в спеціальній радянській авіагрупі дістали югославські льотчики. Югославські військові кадри виховувалися також у радянських військових учбових закладах. Крім того, у СРСР було сформовано, навчено і оснащено піхотну і танкову бригади, два авіаційні полки Югославської армії. Згодом Радянський Союз допоміг створити югославську військову промисловість.

Військова допомога СРСР югославському народові особливо збільшилася в кінці другої світової війни. Вона надавалась відповідно до радянсько-югославської угоди у вересні 1944 р. та договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР та Югославією 11 квітня 1945 року.

Завдяки Радянському Союзові в Югославії було створено кадрову армію, оснащену сучасною технікою, армію нового типу. Ця армія успішно завершила визвольну боротьбу югославського народу, стала вірною опорою народно-демократичної влади, надійним захисником революційних завоювань і незалежності нової Югославії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів, професійних спілок 22 жовтня 1918 р. — Позне зібр. творів, т. 37, с. 105—121.

2. Броз-Тито Ј. Политички извештај ЦК КПЈ на V конгресу КПЈ. — Изградња нове Југославије, кн. 3. Београд, «Култура», 1950, с. 253—424.
3. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. II. М., Госполитиздат, 1946. 687 с.
4. Международная солидарность трудящихся в борьбе за мир и национальное освобождение против фашистской агрессии за полное уничтожение фашизма в Европе и Азии. М., «Советская Россия», 1962. 800 с.
5. «Борба», орган КПЮ.
6. «Правда», орган ЦК ВКП(б).
7. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 2, № 2, папка 5.
8. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5, № 2, папка 5.
9. АМО СРСР, ф. 15-А, оп. 1917, спр. 7.
10. АМО СРСР, ф. 19, оп. 11539, спр. 45.
11. АМО СРСР, ф. 19, оп. 11539, спр. 47.
12. АМО СРСР, ф. 19, оп. 11539, спр. 63.
13. АМО СРСР, ф. 40, оп. 11549, спр. 75.
14. АМО СРСР, ф. 40, оп. 11549, спр. 241.
15. АМО СРСР, ф. 67, оп. 20087, спр. 250.
16. АМО СРСР, ф. 67, оп. 20087, спр. 361.
17. АМО СРСР, ф. 132-А, оп. 2642, спр. 149.
18. ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 2158.
19. Бирюзов С. С. Суровые годы. М., «Наука», 1966. 560 с.
20. Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение народов Югославии. Под общей редакцией С. С. Бирюзова. М., Воениздат, 1960. 248 с.
21. Толубко В. Ф., Барышев Н. И. От Видина до Белграда. М., «Наука», 1968. 240 с.
22. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны, кн. вторая. М., Воениздат, 1974. 511 с.
23. Белградская операция. Под общей редакцией С. С. Бирюзова и Р. Хамовича. М., Воениздат, 1964. 287 с.
24. Зеленгин В. В. Советско-югославское боевое содружество в годы второй мировой войны. — «Вопросы истории», 1965, № 9, с. 25—35.
25. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4. М., Воениздат, 1962. 728 с.
26. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. первая (1938—1945 гг.). М., Госполитиздат, 1970. 723 с.
27. История Югославии, т. 2. М., Изд-во АН СССР, 1963. 430 с.
28. Монин М. Е. Содружество, рожденное в боях. М., Воениздат, 1971. 419 с.
29. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. Под общей редакцией и с предисловием А. А. Гречко. М., Политиздат, 1971. 518 с.
30. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. М., Воениздат, 1968. 593 с.
31. 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., Воениздат, 1968. 583 с.
32. Семиряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., Воениздат, 1962. 215 с.
33. Strugar V. Rat i revolucija naroda Jugoslaviје. 1941—1945. Beograd, vii, 1962. 474 s.

О. О. ЧУВПИЛО

БОРЬБА ТЕЧІЙ В ІНДІЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ

(1924—1926 рр.)

Історія Індійського національного конгресу і боротьба течій в ньому під час спаду масового народного руху становить великий політичний і науковий інтерес. Вона привертала і привертає увагу як марксистських, так і буржуазних та реформістських дослідників.

Радянська історіографія завжди надавала великого значення висвітленню питань внутрішнього становища і політики Конгресу. Можна назвати численні статті В. В. Балабушевича, І. М. Рейснера, Б. Сейгеля, Л. Геллера та інших в журналах «Революционный Восток», «Новый Восток», «Коммунистический Интернационал», «Красный Интернационал профсоюзов», «Большевик», де оцінювалися різні події політичного життя Індії та Конгресу в той час. Деяких аспектів проблеми торкаються у своїх працях сучасні радянські дослідники О. М. Дьяков [22], Е. Н. Комаров і О. Д. Літман [23], О. В. Мартишин [24] та інші.

Однак у радянській історичній науці ще немає спеціальних монографічних досліджень, присвячених аналізу боротьби течій в Конгресі у 20-ті роки. Стисло це питання розглядається тільки в «Новейшей истории Индии» [25, с. 135—139]. З робіт індійських авторів насамперед слід вказати двотомну монографію представника правого крила Конгресу Б. П. Сітарамая [37]. Для Б. П. Сітарамая, як буржуазного автора, характерне заперечення соціальної природи Конгресу в цілому і особливо окремих його течій.

Аналіз внутрішньої боротьби в Конгресі дається у дослідженні індійського історика Р. Ч. Маджумдара, присвяченому історії національно-визвольного руху в Індії [32].

Цілий ряд питань політики і програми Конгресу відображено також в працях інших індійських буржуазних істориків — Р. Аггарвали [26], К. Датти [27], К. Дваркадаса [28], Р. Гопала [29], Д. Гупти [30], П. Каушіка [31], В. Рагхуванші [34], С. Сінхи [36]. Автори цих робіт визнають глибокі суперечності всередині Конгресу в 1924—1926 рр., але ігнорують їх класову основу.

Вивчення індійської буржуазної історіографії, присвяченої історії національно-визвольного руху в Індії, показує, що внутрішня боротьба в Конгресі у 20-ті роки висвітлювалася однобоко, у відриві від соціальної боротьби. Рух народних мас, діяльність рядових

конгресистів і їх вимоги — цього індійська буржуазна історіографія майже не відбиває.

Завданням нашої статті є показ деяких найважливіших моментів боротьби течій у Конгресі в той час, коли ця боротьба досягла вирішальної фази. Конгрес тоді майже повністю перейшов до рук свараджистів, програмні вимоги яких більше відповідали інтересам зростаючої індійської буржуазії, особливо її промислової частини. Методологічною основою для висвітлення нашої теми є глибокий і всесторонній аналіз суті національно-визвольної боротьби і місця класів у ній, даний В. І. Леніним у цілому ряді своїх праць [1; 2; 3].

Коло джерел, які допомагають уявити становище в Конгресі у досліджуваній період, дуже різноманітне. Серед них матеріали діяльності Конгресу та його органів, які дозволяють глибше проаналізувати суперечності та ідейні позиції течій, погляди лідерів з тих чи інших питань. У цьому відношенні становлять цінність виступи президентів Конгресу [4], матеріали сесій, засідань Робочого комітету і Всеіндійського комітету Конгресу, що їх наводить Б. П. Сітарамая [37].

Цінним джерелом, де становищу в Конгресі приділено багато уваги, є офіційні звіти англійської колоніальної адміністрації за 1924—1926 роки [5; 6; 7]. Однак ступінь достовірності цих матеріалів різний, бо погляди авторів, що складали звіти, були тенденційними. Становлять інтерес також виступи індійських політичних лідерів, особливо промови лідера лівого крила в Конгресі Дж. Неру [15; 16], промови іншого лідера лівих С. Ч. Боса [12], промови одного з лідерів свараджистів М. Неру [17], промови М. К. Ганді [14], статті М. К. Ганді в газеті «Молода Індія» [13], спомини С. Ч. Боса [20], М. Р. Джаякара [21], Дж. Неру [18], Р. Прасада [19] і інших. У виступах лідерів Конгресу можна знайти багато цікавих даних для визначення кінцевої думки з того чи іншого питання.

Спогади визначних діячів Конгресу доносять живий дух епохи, розкривають позиції лідерів з різних питань, настрої рядових членів. Цікавими в цьому відношенні є спогади одного з лідерів Конгресу С. Ч. Боса, особливо його оцінка свараджистської партії, її діяльності, характеристика окремих її членів. С. Ч. Бос розглядав свараджистську партію як конгломерат найрізноманітніших елементів, і правих, і лівих [20, с. 115—116].

Розглядаючи становище в Конгресі у 1924—1926 рр., не можна не згадати про утворення двох впливових буржуазних течій (противники змін і свараджисти), програми яких відбивали глибокі розходження серед індійської буржуазії в питанні про дальші форми і методи боротьби з імперіалізмом. Головною проблемою, навколо якої точилися суперечки, був бойкот законодавчих органів.

Противники змін на чолі з Ч. Раджагопалачарією вимагали суворо дотримуватися принципів неспівробітництва і бойкотувати законодавчі органи, визнаючи тільки конструктивну програму.

Вони виражали настрої консервативної частини індійської буржуазії, яка боялася активного масового руху і трималася за старі методи боротьби з імперіалізмом, дотримуючись ненасильницьких дій.

Свараджистська партія, що виникла в березні 1923 р., висунула головним пунктом своєї програми участь у роботі законодавчих органів і використання їх в інтересах національно-визвольного руху. Це були прагнення тієї частини індійської буржуазії, яка намагалася поєднувати активний масовий рух з парламентською діяльністю. Частина свараджистів (респонсівісти) виступила за співробітництво з імперіалізмом, розглядаючи роботу в законодавчих органах як засіб домогтися поступок з боку імперіалізму в політичній і економічній галузях.

Програма свараджистів імпонувала зростаючій індійській буржуазії. Протягом першого ж року ця течія добилася серйозних успіхів у боротьбі з противниками змін — одержала право брати участь у виборах до законодавчих органів. Однак Конгрес не визнав політику участі в роботі законодавчих органів своєю програмою, тому суперечності між двома течіями залишалися головним фактором індійської дійсності аж до кінця 1926 року.

Противники змін розраховували на підтримку свого ідеолога М. К. Ганді, який знаходився в тюрмі. Але М. К. Ганді, діставши свободу у лютому 1924 р. і ознайомившись з становищем у Конгресі, зайняв компромісну позицію щодо свараджистів, бо розумів і їх силу, і ослаблення віри мас в тактику боротьби противників змін.

Ця позиція М. К. Ганді яскраво виявилася під час його зустрічі з лідерами свараджистів Ч. Р. Дасом і М. Неру в Джуху у квітні — травні 1924 р., де вирішувалося питання про взаємовідносини між ворогуючими течіями. Свараджисти не змогли переконати М. К. Ганді в правильності своєї політики, тому кожна сторона виступила з заявою, в якій пояснювала свою точку зору на майбутню політику Конгресу [33, с. 235].

М. К. Ганді стверджував, що він, як і раніше, вірить у програму неспівробітництва, включаючи бойкот законодавчих органів, котрі в крайньому разі можна використати лише для виконання конструктивної програми Конгресу. Однак він закликав противників змін не перешкоджати свараджистам і дав високу оцінку їх діяльності. Ч. Р. Дас і М. Неру доводили, що входження до законодавчих органів не порушує принципів неспівробітництва, і виражали готовність підтримати конструктивну програму М. К. Ганді [32, с. 245].

Заява М. К. Ганді викликала незадоволення найактивніших противників змін: деякі з них навіть звинувачували М. К. Ганді в просвараджистських настроях. Це примусило М. К. Ганді зайняти відносно свараджистів рішучішу позицію, про що свідчить його стаття в «Молодій Індії» від 29 травня 1924 року [13, с. 321—325].

М. К. Ганді писав, що суперечності між ним і свараджистами все ще не ліквідовані. Визнавши невдачу «п'яти бойкотів», він порадив, щоб ті, хто не вірить в «п'ять бойкотів», ненасильницькі методи та істину, не посідали керівних постів у Конгресі [13, с. 323]. Мова йшла, таким чином, про перехід керівництва Конгресом повністю до противників змін. Це не могло не викликати незадоволення свараджистів, які прагнули оволодіти апаратом Конгресу для пропаганди в масах своєї програми.

Стаття М. К. Ганді спричинила нову хвилю гострих суперечностей всередині Конгресу. Їх кульмінацією була публікація на сторінках «Молодої Індії» від 19 липня 1924 р. чотирьох резолюцій, які М. К. Ганді пропонував внести на розгляд наступного засідання Всеіндійського комітету Конгресу (ВІКК), щоб втілити в життя свою ідею перебудови Конгресу [13, с. 330—334].

М. К. Ганді пропонував замінити існуюче правило сплати членських внесків у розмірі 4 анна обов'язковим внеском 2 тис. ярдів пряжі, зітканої власноручно. Він вимагав також, щоб до керівних органів Конгресу вибирали тільки конгресистів, які виконували це правило і вірили в «п'ять бойкотів» (одним з них був бойкот законодавчих органів.— О. Ч.) [13, с. 330—331].

Відчувши міцну підтримку з боку М. К. Ганді, противники змін розпочали відкриту боротьбу на місцях за захоплення організації Конгресу, намагаючись витіснити свараджистів з усіх постів. У відповідь на скарги свараджистів М. К. Ганді закликав до встановлення мирних відносин шляхом взаємної згоди.

На засіданні ВІККу в Ахмедабаді 27 червня 1924 р. М. К. Ганді ще раз спробував досягти компромісу між своїми послідовниками і свараджистами. Відчувши ж рішучий настрій противників змін, він виніс на голосування резолюцію про обов'язкове виготовлення пряжі кожним членом Конгресу і звільнення від керівних постів у Конгресі осіб, що не виконували цієї вимоги.

Резолюція ще більше загострила боротьбу двох течій, погрожуючи розколом Конгресу. Напружені дебати закінчилися голосуванням: резолюція М. К. Ганді була прийнята більшістю — 82 голосами проти 68 [32, с. 246]. Виражаючи протест, свараджисти залишили засідання, і головну резолюцію ще раз було висунуто на голосування. За її прийняття висловилося 67 чол. проти 37 [32, с. 247].

Та обставина, що навіть серед противників змін 37 чоловік висловилися проти резолюції, змусила М. К. Ганді відмовитися від пункту про звільнення з керівних постів у Конгресі осіб, котрі не виконували його вимогу. Він запропонував компромісну резолюцію про обов'язковість прядіння для всіх членів Конгресу [32, с. 248—249].

Аналізуючи засідання ВІККу в Ахмедабаді, М. К. Ганді писав у «Молодій Індії» від 3 липня 1924 р. про свою рішимість не поступатися свараджистам і докласти всіх зусиль для завоювання переважаючої більшості на наступній сесії Конгресу [13, с. 344]. Однак життя примусило М. К. Ганді швидко відмовитися від

серйозної боротьби з свараджистами. В одній із публічних промов у Бомбеї 31 серпня 1924 р. він заявив, що не бачить причин для боротьби і закликав згуртувати ряди Конгресу для вирішення питань надзвичайної ваги [32, с. 250]. Противники змін знову вели боротьбу з свараджистами без підтримки свого ідеолога.

Відмовитися від серйозної боротьби з свараджистами М. К. Ганді змусили три основні причини: 1) посилення революційних методів боротьби; 2) слабкість позицій противників змін і сила свараджистів, методи яких здавалися буржуазії безпечними; 3) посилення репресій з боку колоніального уряду і в зв'язку з цим необхідність згуртування членів Конгресу.

Ось чому М. К. Ганді йде на зближення з свараджистами, незважаючи на опір противників змін. Під час його зустрічі з лідерами свараджистів у листопаді 1924 р. була досягнута угода, відома під назвою «Калькуттський пакт» [27, с. 459—460]. Угоду умовно можна поділити на дві частини.

Перша передбачала відміну неспівробітництва з метою забезпечення спільних дій всіх течій і партій для захисту інтересів країни і опору політиці репресій. Всім групам і течіям у Конгресі рекомендовалось прийняти і проводити в життя конструктивну програму. Свараджистська ж партія мала здійснювати свою програму в законодавчих органах, здійснювати від імені Конгресу як його складова частина. Це була досить значна поступка М. К. Ганді свараджистам.

Друга частина угоди — результат напруженої боротьби М. К. Ганді з свараджистами — була поступкою свараджистів М. К. Ганді. Вона передбачала утворення Всеіндійської асоціації ручних ткачів з своїми окремими фондами для організації в країні ручного прядіння і ткацтва, тобто здійснення основного пункту конструктивної програми М. К. Ганді. Але найважливішим пунктом була рекомендація членам Конгресу щорічно вносити у вигляді членських внесків 2 тис. ярдів пряжі ручної виробки замість грошового внеску в розмірі 4 анна [27, с. 460—461].

Угода була затверджена спочатку на засіданні ВІККу 21—22 листопада 1924 р., а потім на щорічній сесії Конгресу в м. Белгаумі, що відбулася 26 грудня 1924 р. під головуванням М. К. Ганді [38, с. 222, 225]. Свараджисти, таким чином, здобули велику перемогу і після сесії в Белгаумі стали провідною силою в Конгресі.

Протягом першої половини 1925 р. свараджисти вимагали, щоб політична діяльність стала основним завданням Конгресу, а конструктивна програма виконувалась би не Конгресом, а Всеіндійською асоціацією ручних ткачів. Свараджисти прагнули до повного оволодіння Конгресом. З цим М. К. Ганді не міг погодитися. Тому з середини 1925 р. в Конгресі знову розгорілася гостра боротьба, що призвела до нової перемоги свараджистів.

На засіданні ВІККу в м. Патні 21 вересня 1925 р. була ухвалена резолюція, яка повністю відміняла «Калькуттський пакт» [35, с. 113]. Політична робота ставала основною в Конгресі. Цій

меті були підпорядковані діяльність його апарату і фондів. Конструктивна робота велась через Всеіндійську асоціацію ручних ткачів, яка була складовою частиною Конгресу, але фактично незалежною від нього [29, с. 344]. Рішення, ухвалені в Патні, були затверджені черговою сесією Конгресу в м. Канпурі в грудні 1925 р. [38, с. 290].

З цього часу Конгрес під керівництвом свараджистів зайнявся роботою в законодавчих органах. М. К. Ганді з противниками змін зосередили свою увагу на пропаганді і здійсненні конструктивної програми. М. К. Ганді оголосив про відхід від політичної діяльності і передачу всієї влади над Конгресом в руки свараджистських лідерів. Фактично Конгрес став чисто політичною організацією, що помітили і колоніальні власті [29, с. 344].

Незважаючи на перехід Конгресу до рук свараджистів, боротьба їх з противниками змін не припинялася. Навпаки, вона загострювалася, особливо на місцях. Свараджистам так і не вдалося витіснити з місцевих організацій противників змін, які чинили шалений опір, і справа іноді доходила до відкритих сутичок. Противникам змін допомагало те, що в самій свараджистській партії не було єдності відносно дальшої політики партії в законодавчих органах.

У ній виникла права група — прихильники співробітництва з колоніальними властями, так звані респонсівісти на чолі з М. Р. Джаякармом і Н. Ч. Келкармом. Ще під час сесії в Канпурі вони повели відкриту боротьбу з ортодоксальними свараджистами, вимагаючи такої ж свободи дій всередині свараджистської партії, якої вимагали М. Неру і Ч. Р. Дас всередині Конгресу в 1922—1923 роках. Обидві групи звернулися за підтримкою до М. К. Ганді, але той залишився нейтральним, хоча деякі з противників змін підтримали М. Неру [33, с. 265].

Поява респонсівістів послабила вплив свараджистської партії в масах і тому викликала рішучу протидію з боку ортодоксальних свараджистів на чолі з М. Неру, який розумів, що тенденції до співробітництва з імперіалізмом посилять опозицію проти свараджистів. Адже маси вимагали не співробітництва, а проведення бойової наступальної політики. Тому М. Неру вирішив створити єдиний табір для боротьби з респонсівістами, зробивши деякі, а коли буде потрібно, то і значні поступки противникам змін.

Ще на сесії в Канпурі М. Неру від імені свараджистів заявив, що його партія вірить у громадянську непокору, і запропонував резолюцію, яка вимагала залишити законодавчі органи, коли уряд не дасть задовільної відповіді на національні вимоги [8, с. 31, 33, 34]. 8 березня 1926 р. свараджисти покинули законодавчі органи і поверталися туди лише в окремих випадках, за спеціальним рішенням керівництва Конгресу [9, с. 201]. Під впливом цього частина противників змін заявила про підтримку свараджистів у боротьбі з респонсівістами і про угоду не перешкоджати їх діяльності в законодавчих органах.

Зближення свараджистів з частиною противників змін посла-

било внутрішню боротьбу в Конгресі, але посилило її всередині свараджистської партії. У Пенджабі, Бомбейському окрузі і Центральних провінціях перемоги добилися респонсівісти, яких підтримали мусульманські елементи [20, с. 123]. Тому М. Неру змушений був поступитися респонсівістам, уклавши з ними 21 квітня 1926 р. угоду, так званий Сабарматський пакт [10, с. 123]. Але і після цього респонсівісти не припиняли боротьбу. М. Неру, не бачачи іншого виходу, вирішив знову поступитися противникам змін, щоб досягти їх підтримки в боротьбі з респонсівістами на сесії Конгресу в м. Гаухаті. Внаслідок угоди між М. Неру і противниками змін останні повернулися до керівництва Конгресом і його організаціями.

На сесії Конгресу в Гаухаті у грудні 1926 р. натиску респонсівістів протистояв об'єднаний блок ортодоксальних свараджистів на чолі з М. Неру і частини противників змін, хоча М. К. Ганді був нейтральним. Сесія ухвалила резолюцію, що вимагала відмови від прийняття членами Конгресу постів від колоніального уряду, тобто засудила співробітництво респонсівістів [11, с. 29]. Це був великий успіх лідера свараджистів М. Неру, який зумів досягти консолідації конгресівського керівництва напередодні нового піднесення національно-визвольного руху.

Отже, під час спаду національно-визвольного руху в лавах індійської національної буржуазії точилася гостра боротьба з питання про форми і методи боротьби з імперіалізмом, що закінчилася деякою консолідацією її рядів напередодні нового піднесення національно-визвольного руху.

Незважаючи на тенденцію до співробітництва з колоніалізмом (респонсівісти), в цілому індійська національна буржуазія залишилася на антиімперіалістичних позиціях (противники змін, свараджисти), тому що імперіалізм стримував розвиток виробничих сил країни і перешкоджав розвитку буржуазних відносин в місті і селі.

Політика Конгресу і течій, що боролися в ньому, з питання форм і методів боротьби з імперіалізмом не була до кінця чіткою і послідовною. Це пояснюється соціальною неоднорідністю буржуазії і слабкістю її позицій як класу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Горючий матеріал у світовій політиці. — Повн. збір. тв., т. 17, с. 163—171.
2. Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 лис опада 1919 р. — Повн. збір. тв., т. 19, с. 299—310.
3. Ленін В. І. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня (II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 19 липня—7 серпня 1920 р.) — Повн. збір. тв., т. 41, с. 230—235.
4. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras, 1934. 941+18 p.
5. India in 1925—1926. A statement prepared for presentation to parliament in accordance with the requirement of the 26th section of the Government of India Act. Calcutta, 1926. 463 p.

6. Statement exhibiting the moral and material progress and condition of India during the year 1923—1924. Calcutta, 1924. 338 p.
7. Statement exhibiting the moral and material progress and condition of India during the year 1926—1927. Calcutta, 1928. 377 p.
8. «The Indian Review». 1926, vol. 27, № 1.
9. «The Indian Review». 1926, vol. 27, № 3.
10. «The Indian Review», 1926, vol. 27, № 4.
11. «The Indian Review». 1927, vol. 28, № 1.
12. Bose S. C. Selected speeches of Subhas Chandra Bose. Delhi, 1962. 239 p.
13. Gandhi M. K. Young India 1924—1926. Madras, 1927. 1352 p.
14. Gandhi M. K. Selected speeches. New-Delhi, 1969. 375 p.
15. Nehru J. Before and after independence, vol. 1. New-Delhi, 1957. 377 p.
16. Nehru J. The first sixty years, vol. 1, London, 1965. 698 p.
17. Nehru M. The voice of freedom. London, 1961. 563 p.
18. Неру Дж. Автобіографія. Пер. с англ. М., Изд-во иностр. лит., 1955. 656 с.
19. Прасад Р. Автобіографія. Пер. с англ. М., Изд-во иностр. лит., 1961. 623 с.
20. Bose S. C. The Indian struggle 1920—1942. Bombay, 1964. 476 p.
21. Jayakar M. R. The story of my life, vol. 2. Bombay, 1959. 742 p.
22. Дьяков А. М. Национальный вопрос и английский империализм в Индии. М., Госполитиздат, 1948. 328 с.
23. Комаров Э. Н., Литман А. Д. Мировоззрение Мохандаса Карамчанда Ганди. М., «Наука», 1969. 235 с.
24. Мартышин О. В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. М., «Наука», 1970. 300 с.
25. Новейшая история Индии. М., Изд-во вост. лит., 1959. 758 с.
26. Aggarvala R. C. National movement and constitutional development of India. Delhi, 1956. 512 p.
27. Datta K. K. History of the freedom movement in Bihar, vol. 1, Patna, 1957. 670 p.
28. Dwardkadas K. India's fight for freedom. Bombay, 1966. 480 p.
29. Gopal R. How India struggled for freedom. Bombay, 1967. 469 p.
30. Gupta D. Indian national movement. Delhi, 1970. 291 p.
31. Kaushik P. D. The Congress ideology and programme 1920—1947. Bombay, 1964. 405 p.
32. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India, vol. 3, Calcutta, 1963. 902 p.
33. Nanda B. R. The Nehrus. Motilal and Jawaharlal. London, 1962. 357 p.
34. Raghuvanshi V. P. S. Indian nationalist movement and thought. Agra, 1959. 365 p.
35. Rao M. V. R. A short history of the Indian National Congress. Delhi, 1959. 355 p.
36. Sinha S. Indian independence in perspective. London, 1964. 311 p.
37. Sitaramayya P. B. The history of the Indian National Congress, vol. 1. Bombay, 1946. 690 p.
38. Tendulkar D. G. Mahatma. The life of Mohandas Karamchand Gandhi, vol 2. Bombay, 1951. 522 p.

Ю. О. ГОЛУБКИН

ЛЮТЕР У ВАРТБУРЗІ

Історія Реформації і Селянської війни в Німеччині нерозривно пов'язана з діяльністю августинського монаха, професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера. Його виступ у жовтні 1517 р. з «95 тезами» був вихідним моментом Реформації. Давши поштовх могутньому революційному рухові, Лютер очолив цей

рух на першому етапі і значною мірою сприяв його подальшій радикалізації. Реформатор виявив неабияку мужність і стійкість у боротьбі з католицькою церквою. Кульмінаційним пунктом антикатолицької діяльності Лютера 1517—1521 років став його виступ на Вормському рейхстазі. Залишившись вірним своєму вченню, Лютер викликав гнів імператора Священної Римської імперії Карла V, який у Вормському едикті піддавав Лютера його прихильників опалі. З 4 травня 1521 р. до 1 березня 1522 р. Лютер переховується недалеко від Ейзенаха, у Вартбурзі — замку курфюрста Фрідріха Мудрого Саксонського.

Діяльність Лютера з 1517 р. до закінчення Вормського рейхстагу докладно висвітлена в радянській історіографії та історіографії НДР. Період же вартбурзького «ув'язнення» історики, як правило, замовчують. Подібна прогалина, цілком природно, утруднює розуміння подальшої ролі Лютера в подіях Реформації. Однак всебічний розгляд діяльності Лютера у Вартбурзі не вкладається в обмежені рамки цієї статті. Ось чому автор прагне розглянути лише окремі питання теми: позицію реакційно-католицького табору після видання Вормського едикту, антикатолицьку діяльність Лютера і реакцію широких верств німецького суспільства на виступи опального реформатора. Аналіз цих питань потрібен, щоб з'ясувати, чи залишився Лютер під час вартбурзького «ув'язнення» послідовним противником католицизму та чи зберіг він і після Вормського рейхстагу свій попередній вплив на маси.

Після закінчення Вормського рейхстагу імператор Священної Римської імперії Карл V надовго залишив Німеччину, щоб продовжувати війну з Францією за володіння Північною Італією. Верховна влада в країні перейшла до імперського правління в Нюрнберзі. Тривала відсутність імператора певною мірою ускладнювала проведення Вормського едикту в життя.

Серйозні побоювання прибічників католицької реакції викликала також можливість спалаху народних хвилювань. Грізними нагадуванням про це були слова відомого гуманіста Ульріха фон Гуттена, звернені до представників різних станів, присутніх на Вормському рейхстазі: «Знайте, що Лютерів багато і багато повсюди Гуттенів, і, коли з ними станеться щось недобре, тим різнішою буде небезпека, котра повисне над вами: ви переконалися, що поряд з заступниками свободи стоять захисники чужинних і месники за образу» [3, с. 366]. Самі представники станів під час засідань Вормського рейхстагу також неодноразово заявляли, що, коли доктора Лютера піддадуть опалі, в країні може виникнути «великий бунт» [див. 26, с. 120, 143].

З засудженням Лютера почуття розгубленості і страху в середовищі прибічників католицизму не зникло. Найближчий однодумець Лютера, відомий гуманіст Філіпп Меланхтон, свідчить, що радники імператора не наважувались поширювати заяву про опалу Лютера, аби не дратувати народ [22, с. 139]. Після Вормського рейхстагу один з наближених кардинала Майнцького з приватною повідомляв свого патрона: «Як ми й хотіли, ми втратили

Лютера. Але народ так збуджений, що я передбачаю, ми навряд чи врятуємо свої життя, коли не почнемо шукати його (тобто Лютера.— Ю. Г.) з запаленими факелами і не повернемо назад» [цит. за: 18, с. 137]. Коли 14 травня 1521 р. до Вормса надійшла помилкова звістка про убивство Лютера, папський нунцій Алеандр на кожному кроці чув погрози на свою адресу [7, с. 194].

Наступові реакції перешкоджала і відсутність єдності в рядах самих прихильників католицизму. З їх середовища виділялося угруповання, що прагнуло до реформ. Воно залишалося на ґрунті католицького віровчення, але, виражаючи національно-церковні тенденції, виступало проти зловживань папського Риму морального розкладу кліра. На Вормському рейхстазі представники цього угруповання висунули «102 скарги німецької нації». Вони намагалися відновити становище католицьких священнослужителів, яке похитнулося в роки Реформації, завоювати симпатії різних верств суспільства і створити національну католицьку церкву. Здійснення релігійних реформ це угруповання пов'язувало із скликанням у найближчий час в одному з міст Німеччини «вільного християнського собору» [див. 30, с. 114].

Зазначені обставини свідчать, що після закінчення Вормського рейхстагу сили католицької реакції не змогли чинити серйозної протидії зміцнілому реформаційному рухові. За цих умов найближче завдання антиримської опозиції зводилось до того, щоб продовжувати послідовну боротьбу з католицькою церквою і розпочати практичне перетворення старої релігійної організації.

Ізольований у Вартбурзі, Лютер не міг безпосередньо очолити реформаційний рух. Але пасивне споглядання подій зовсім не влаштовувало палку натуру реформатора. В листі до керівника угруповання імперського рицарства Франца фон Зіккінгена від 1 червня 1521 р. Лютер писав, що він має намір продовжувати поширення правди, зовсім не побоюючись при цьому своїх немилостивих панів [19, с. 78]. 17 вересня 1521 р. у листі до своїх прихильників із Віттенберга Лютер згадує про намір папистів убити його. Але він не хотів зустрічати свій останній час еретиком, що розкаювся у своїх попередніх «помилках». Перед смертю реформатор, за його словами, хотів би достатньою мірою розізнати «гадюче плем'я» прибічників католицької церкви [19, с. 78].

Під час вартбурзького «ув'язнення» Лютер насамперед продовжує полеміку з ученими теологами з католицького табору. В творі, спрямованому проти книги професора теології Латомуса (Якоба Массона), він захищає основні положення вчення про виправдання вірою, свої погляди на святе писмо і «добрі справи» [11]. У відповіді на книгу лейпцігського теолога Емзера [12] Лютер полемізує з останнім про поняття священства. Потім реформатор розпочинає бій з центром теологічної освіти Західної Європи — богословським факультетом Паризького університету. Ще під час Лейпцігського диспуту 1519 р. Лютер і його противник — інгольштадтський професор Йоганн Екк — вирішили передати на розгляд Паризького і Ерфуртського університетів ряд спірних тез.

Однак сорбонські богослови замість того, щоб висловитись по суті диспуту, витягли з творів Лютера, насамперед з твору «Про авілонське полонення церкви», ряд положень, які вони затаврували помилковими і еретичними. Під час перебування у Вартбурзі Лютер надрукував цей відзив з своєю передмовою і післямовою [13]. Реформатор нападає на паризьких теологів за те, що вони без усяких підстав засуджують його вчення. У полемічному записі він характеризує вчених-схоластів несхвальними епітетами. Вищу школу в Парижі з її теологічним факультетом Лютер називає «сніжнобілою проказою справжньої, останньої, антихристової архієресі; матір'ю всіх помилок у християнстві; найбільшою духовною розпусницею з тих, що коли-небудь існували під сонцем, чорним ходом аду» [13, с. 407]. Тоді ж Лютер спрямовує свою іронію і проти папи Римського. Кожного року в страсний четвер папа видавав традиційну буллу (*Bulla coenae domini*), де проклинав усі ересі і злочини проти католицької церкви. В списку еретиків булли від 28 березня 1521 р. після вікліфістів і гуситів потрапив і Мартін Лютер. Реформатор, перебуваючи у Вартбурзі, переклав цю буллу на німецьку мову, додав свої коментарі, передмову і післямову і присвятив видання папі в честь нового 1522 року [14]. У передмові Лютер зазначав, що перекладом булли він вирішив «прислужитись» папі і що, можливо, святий отець дасть йому за це кардинальську шапку і єпископство [14, с. 167]. Але коментарі, ця чудова пародія на текст папської булли, не залишають ніяких сумнівів відносно справжніх намірів автора видання. До того ж на закінчення реформатор дає виклад 10 псалма, де передбачає швидкий кінець папської держави.

У 1521—1522 рр. Лютер не замовчує і зловживань німецьких духовних князів. Дізнавшись, що архієпископ Альбрехт Майнцський знову намагається поширювати в Галле індульгенції, реформатор різко виступає проти нього. Але через те, що курфюрст і його секретар Спалатин, не бажаючи загострювати відносин із впливовим католицьким сановником, відмовляли Лютера від публікації, він вирішив спочатку обмежитись приватним листом. Лист реформатора до Альбрехта Майнцського від 1 грудня 1521 р. являє собою справжній ультиматум. Лютер заявляє, що він хоче жити у відповідності з принципами християнської любові, не маючи ні з вратами аду, ні, тим більше, з невігласами: папою, кардиналами та єпископами [20, с. 406—407]. Автор листа засуджує дії єпископа і вимагає протягом 14 днів сповістити про відмову від поширення індульгенцій. Інакше Лютер погрожує публікувати книгу «Проти ідола в Галле» і зганьбити єпископа очима всього християнства. Це звернення оголошеного поза законом еретика дуже налякало могутнього церковного сановника. 1 грудня архієпископ написав реформаторові листа, в якому, прихильно відносячи себе до людей, котрі щоденно впадають у гріх і оману, розкаюється у своєму вчинкові [20, с. 420—421].

Вивчаючи далі питання про церковні таїнства, Лютер пише у Вартбурзі «Виклад 67 псалма» [15]. В цьому творі реформатор

прагнув довести, що покаяння лише з рядом застережень можна визнати церковним таїнством. У Вартбурзі Лютер завершує розпочатий ще до Вормського рейхстагу твір «Magnificat» [16]. Грунтуючись на тому, що людину виправдує тільки бог, реформатор виступав у цьому творі проти сліпого поклоніння діві Марії і засуджував перетворення її в ідола. І, нарешті, прагнучи протиставити церковній легенді авторитет святого письма і піклуючись про виховання віруючих у душі свого вчення, Лютер розпочинає у Вартбурзі роботу над «Збірником німецьких церковних проповідей» і перекладом Нового завіту. Правда, згаданий збірник було закінчено тільки 1525 року. Переклад же Нового завіту Лютер здійснив у рекордно короткий строк. 18 грудня 1521 р. в листах до ерфуртського пріора Йоганна Ланга і генерального намісника августинського чернецького ордена Венцеслауса Лінка він повідомив про свій намір взятися за переклад Нового завіту [20, с. 413, 415]. 21 вересня 1522 р. лютерівський переклад Нового завіту вже був надрукований у типографії німецького видавця Мельхіора Лоттера¹.

Завдяки тому, що перекладач виявив глибоке розуміння багатства і виразності рідної мови, його біблія стала основою для загальнонімецької літературної мови і мала велике значення для розвитку німецької літератури і культури взагалі. Підкреслюючи заслуги Лютера в цій галузі, Ф. Енгельс зазначав, що реформатор «вичистив авгійові конюшні не тільки церкви, а й німецької мови» [2, с. 326].

Але насамперед лютерівський переклад біблії справив могутній вплив на подальшу радикалізацію революційного руху. «Своім перекладом біблії,— писав Ф. Енгельс,— Лютер дав у руки плебейському рухові могутню зброю. За допомогою біблії він протипоставив феодалізованому християнству свого часу скромне християнство перших століть, феодальному суспільству, що розпадалося,— картину суспільства, що зовсім не знало складної штучної феодальної ієрархії. Селяни всебічно використали цю зброю проти князів, дворянства і попів» [1, с. 350].

Дослідник з НДР Гюнтер Мюльпфортд зазначав, що без лютерівського перекладу біблії не виникли б три найголовніші напрями радикальної Реформації: хрестителі, спірітуалісти і антитрінітарії [29, с. 210]. Лютерівський переклад біблії був широко відомим. Між 1522 і 1546 роками його видавали 430 раз². У Лейпцігу, що нараховував 7500 мешканців, тільки за жовтень і листопад 1522 р. було продано 3000 примірників Нового завіту [25, с. 109]. На початку XX ст. Хольм Церенер вивчив велику кількість творів і листівок 1522—1525 рр. і дійшов висновку, що в 1522 р. лютерівський переклад Нового завіту використали 22,7% авторів, у 1523 р.— 44,2%, в 1524 р.— 71,8%, в 1525 р.— 76,9% [33, с. 14].

¹ Переклад Старого завіту Лютер закінчив у 1534 році.

² Мається на увазі видання перекладів усієї біблії і окремих її частин.

Мужня поведінка Лютера у Вормсі і його пізніші виступи проти католицької церкви підняли його авторитет у найширших верствах німецького суспільства на небувалу висоту. В дні Вормського рейхстагу папський нунцій Алеандр з тривогою писав інгольштадтському професору Йоганну Екку про те, що «не тільки люди, але й дерева і камені проголошують ім'я Лютера» [6, с. 42]. У численних кореспонденціях до інших осіб Алеандр теж неодноразово зазначав, що в Німеччині і Вормсі «щоденно йде дощ з лютерівських творів» [6, с. 44], «майже нічого не продається, крім творів Лютера» [6, с. 44], «не проходить години, хвилини без того, щоб у публічних обговореннях і приватних бесідах не згадували про нього» [6, с. 98]. Зрозуміло, у своїх повідомленнях про Лютера папський нунцій згущав барви. Але ж він був не дуже далеким від істини, бо про величезну популярність Лютера говорять і інші джерела.

Після Вормського рейхстагу по всій країні розповсюджувалися зображення реформатора з сяючим німбом навколо голови або з голубом святого духу в руках. Фрідріх Мудрий, який не виступав привселюдно на його захист, характеризувався як Іуда [32, с. 8]. Існувала медаль з написом: «Якщо Лютер еретик, то ним був також і Христос» [27, с. 137]. А одна з народних листівок прямо ототожнювала його з Христом. Як і Христос, він перед Вормським рейхстагом запрошував своїх учнів на таємну вечерю і повідомляв про тяжку участь, що чекала на нього [24].

Численні твори демократичної публіцистики — листівки і діалоги, які, починаючи з 1521 р., буквально наводнили німецький книжковий ринок, — свідчать, що реформаційні ідеї Лютера вже укорінилися у свідомості мас.

Сатиричні випадки проти католицької церкви досягають у листівках і діалогах небаченої гостроти. Наприклад, автор однієї з листівок вкладає в уста Лютера таку дошкульну пародію на свята святих — молитву «Отче наш»: «Папа, отче всіх обдурених християн! Хай буде виставленим на глум твоє мерзенне ім'я! Хай спуститься царство твоє в ад! Хай щезне воля твоя, яко на небі, так і на землі!» [24, с. 276].

Персонажі листівок і діалогів, прості неосвічені люди, полемізують з католицькими теологами і, спираючись на ідеї Лютера, перемагають їх. Особливо показовий у цьому відношенні анонімний діалог «Карстганс», що з'явився у січні 1521 р. [10]. Головна дійова особа цього діалога селянин Карстганс виступає проти Томаса Мурнера, відомого гуманіста і запеклого противника Лютера. Карстганс добре знає біблію і заявляє, що лютерівська інтерпретація святого письма відповідає його власним переконанням. Карстганс говорить про свій намір жити згідно з новим вченням, виявляючи любов до бога і до свого ближнього, і в разі необхідності, виступити на захист проголошеного Лютером євангелія.

Діалог «Карстганс» уже в 1521 р. витримав 11 видань і викликав численні наслідування [28, с. 223]. Герої цих творів: бюргери

і плебей, селяни і нижче духовенство, студенти і їх наставники — на весь голос заявляють про свою солідарність з Лютером, який проголосив «християнську свободу» [4; 5; 8; 9]. Показово, що Лютера зображують ворогом усіх, хто має владу, і захисником страждених і пригноблених. «Хто володіє багатьма бенефіціями, — говорить діюча особа «Прекрасного діалога» селянин Гюнтц, — той ворог Лютера і обвинувачує його в ересі» [5, с. 119]. «До сьогоднішнього дня, — сказано в одній з листівок 1522 р., — проти Лютера не виступала жодна освічена і благочестива людина, а тільки грубі, нерозумні, зіпсовані і нахабні люди» [8, с. 191]. Відображаючи захоплення Лютером у найширших колах німецького суспільства, поет-гуманіст Ганс Сакс в 1523 р. писав про «віттенберзького солов'я, якого слухають тепер повсюди» [23].

Зрозуміло, що Лютер не міг не відчувати загальної уваги до своєї особи і до своєї справи. Усвідомлюючи відповідальність перед німецьким суспільством за долю Реформації, він писав юристові Николі Гребелю із Страсбурга 1 листопада 1521 р.: «Я народжений для моїх німців і хочу також служити їм» [21, с. 147]. У грудні 1521 р. реформатор заявив: «Якби я мав десять життів і міг би заслужити у Бога таку велику милість [пожертвувати ними. — Ю. Г.]... я хотів би всі їх від усього серця віддати ради бідної громади» [17, с. 46].

Таким чином, після Вормського рейхстагу і Лютер, і більшість німецького суспільства прагнули довести до вирішальної перемоги боротьбу з засиллям католицької церкви в Німеччині. За цих умов радикальні течії німецької Реформації не могли зародитися як рух проти Лютера. Представники радикального крила Реформації після Вормського рейхстагу ще вважали себе союзниками і продовжувачами справи вождя національного антиримського руху, тимчасово позбавленого можливості очолити боротьбу з католицькою церквою. Розходження діячів бюргерського радикального і селянсько-плебейського напрямків Реформації з Лютером могли виявитися лише в ході їх самостійних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415.
2. Енгельс Ф. Діалектика природи. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 325—465.
3. Гуттен Ульріх фон. Диалоги. Публицистика. Письма. Пер. С. Маркіша. М., 1959. 376 с.
4. Ain kurz Gedicht so neulich ein Thürgönischer Baur Doctor Martin Luther und seiner Ler zu Lob und seiner Widerwertigen zu Spot gemacht hat. — In: Satirien und Pasquille aus der Reformationszeit. Hrsg. von Oskar Schade Zweite Ausgabe, Bd. 2, Hannover, 1863. 520 S.
5. Ain schöner Dialogus. — In: Satirien und Pasquille... Bd. 2, S. 119—128.
6. Briefe, Depeschen und Berichte über Luther vom Wormser Reichstage 1521. Aus dem Englischen Italienischen und Spanischen übersetzt und erläutert von Paul Kalkoff. Halle, 1898. 236 S.
7. Die Depeschen des Nuntius Aleander vom Wormser Reichstage, übersetzt und erläutert von Dr. P. Kalkoff. Halle, 1886. 218 S.

8. Ein kurze Anred zu allen Misgunstigen Doctor Luthers und der christlichen Freicheit. — In: Satirien und Pasquille... Bd. 2, S. 190—196.
9. Ein underred des Bapstes und seinen cardinellen, wie im zu thun sei und das wort Gottes under zu trucken, ein ieglicher sich darauf zu bedenken. — In: Satirien und Pasquille... Bd. 3, S. 74—101.
10. Karsthans (1521). — In: Die Reformation im zeitgenössischen Dialog. 12 Texten aus den Jahren 1520 bis 1525. Bearbeitet und eingeleitet von Werner Lenk. Berlin, 1968, S. 67—91.
11. Luther Martin. Rationis Latominae confutatio. — WA, Bd. 8, S. 43—128.
12. Luther Martin. Widerspruch seines Irrthums, erzwungen durch den allergelertesten Priester Gottes, Herrn Hieronymus Emser. — EA, Bd. 27, S. 308—318.
13. Luther Martin. Urteil der Theologenige zu Paris über die Lehre Docthors Luthers, mit Luthers Vor- und Nachrede. — EA, Bd. 27, S. 379—410.
14. Luther Martin. Bulla coenae domini, d. i. die Bulle vom Abendfressen der allerheiligsten Herrn des Papstes, verdeutscht und mit einer Einleitung, Anmerkungen und Auslegung des 10 Psalms versehen von D. Mart. Luther. — EA, Bd. 24, S. 164—202.
15. Luther Martin. Auslegung des 67 (68) Psalms von dem Ostertag, Himmelfahrt und Pfingstag. — EA, Bd. 39, s. 178—220.
16. Luther Martin. Lobgesang der Heil. Jungfrau Maria, genannt das Magnificat, verdeutscht und ausgelegt. — EA, Bd. 45, S. 211—290.
17. Luther Martin. Eine treue Vermahnung zu allen Christen sich su verhüten vor Aufruhr und Empörung. EA, Bd. 22, S. 43—59.
18. Luther Martin. Luthers Briefe. In Auswahl. Hrsg. von Reinhard Buchwald. Leipzig. (O. J.). 226 S.
19. Luther Martin. Briefwechsel. — EA, Bd. 53. 364 S.
20. Luther Martin. Briefwechsel. — WA Br, Bd. 2. 780 S.
21. Luther Martin. Luthers Briefe. In Auswahl. Hrsg. von Reinhard Buchwald. Leipzig (O. J.). 188 S.
22. Melanchthon Philipp. Supplementa melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons die im Corpus Reformatorum vermisst werden. Abt. 6, 660 S. Melanchthons Briefwechsel Hrsg. von O. Clemen. Bd. 1 (1510—1528). Leipzig, 1926. Unveränderter Nachdruck. Frankfurt, 1968. 660 S.
23. Sachs Hans. Die Wittenbergisch Nachtigall, die man jetzt höret überall. — In: Hans Sachs. Werke in zwei Bänden. Bd. 1, Berlin und Weimar, 1972, S. 123—139.
24. Satirien und Pasquille aus der Reformationszeit. Hrsg. von Oskar Schade. Zweite Ausgabe. Bd. 2, Hannover, 1863. 520 S.
25. Blaschke Karlheinz. Sachsen im Zeitalter der Reformation, Gütersloh. 1970. 240 S.
26. Borth Wilhelm. Die Luthersache (Causa Lutheri) 1517—1524. Die Anfänge der Reformation als Frage von Politik und Recht. Lübeck—Hamburg, 1970. 186 S.
27. Brandt Karl. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. München, 1960. 430 S.
28. Grundpositionen der deutschen Literatur im 16 Jahrhundert. Von Ingeborg Spriewald, Hildegard Schnabel, Werner Lenk, Heinz Enter. Berlin und Weimar, 1972. 318 S.
29. Mühlpfordt Cünter. Derfrühe Luther als Autorität der Radikalen. Zum Luther Erbe des «linken Flügels». — In: Weltwirkung der Reformation. Bd. 1, Berlin, 1969, S. 205—226.
30. Steinmetz Max. Lehrbuch der deutschen Geschichte. 3 Beitrag. Deutschland von 1476 bis 1648. Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden. Berlin, 1965. 410 S.
31. Steinmetz Max. Weltwirkung der Reformation. — In: Weltwirkung der Reformation. Referate und Diskussionen. Bd. 1, Berlin, 1969, S. 7—56.
32. Stephan Horst. Luther in den Wandlungen seiner Kirche. Berlin, 1951. 346 S.
33. Zerener Holm. Studien über das beginnende Eindringen der Lutherischen Bibelübersetzung in die deutsche Literatur nebst einem Verzeichnis über 681 Drucke — hauptsächlich Flugschriften der Jahre 1522—1525. — ARG. Ergänzungsband IV, Leipzig, 1911, 160 S.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКІВ З ГРЕЦЬКИМИ ІМЕНАМИ У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ

У Херсонесі Таврійському, як і в багатьох інших рабовласницьких державах, до складу населення входили вільновідпущеники. Визначити їх походження, соціальне становище, політичну роль у житті суспільства — завдання дослідників, яких цікавить історія Херсонеса.

У свій час ми зробили спробу на основі вивчення римських імен виявити римських відпущеників і з'ясувати їх становище, роль у політичному житті [1, с. 83—88]. Значно складніше знайти за даними просопографії відпущеників з грецькими іменами. Але така справа далеко не безнадійна, особливо, якщо мати на увазі висновки відомого російського епіграфіста О. В. Нікітського. Вивчаючи дельфійські написи, він помітив ознаки, характерні для імен відпущеників [2, с. XXIX—XXXIII]. Серед цих ознак особливої уваги заслуговують імена-прізвиська; імена, в яких патронімікон повторював власне ім'я¹, а також теофорні імена, які давали ієродулам.

Коли вивчати імена херсонесців, використовуючи названі ознаки, можна в якійсь мірі встановити серед них імена відпущеників та їх нащадків.

Існувала група імен, де власне ім'я повторювало патронімікон, тобто син носив ім'я батька. Такий спосіб присвоєння імені не типовий для греків: у них сину давали ім'я діда. Це підтверджують імена херсонесців, які можна віднести до IV—III ст. до н. е. Тоді серед жителів Херсонесу не було осіб з іменами своїх батьків. Наприклад, на надгробках у так званій башті Зенона, які за палеографічними особливостями датуються IV—III ст. до н. е. [3, с. 136—178; 4, с. 55—77], повторення патроніміконів не спостерігалось. Не зустрічалися такі імена і в написах, зібраних В. В. Латишевим [5], Е. І. Соломонік [6; 7], а також серед керамічних клейм [8; 9]. Винятком може служити один напис з Ольвії III ст. до н. е., де згадується херсонесець Аполлоній, син Аполлонія, якому була дарована проксенія разом з батьком та братами [10, с. 177—183].

Таким чином, майже з 90 імен херсонесців, які мали патронімікони, в IV—III ст. до н. е. тільки одне повторювало патронімікон. Але це останнє було теофорним і могло належати сину відпущеника.

Наведені факти свідчать, що херсонеські громадяни не називали синів іменами батьків.

Інша картина спостерігалася в II—I ст. до н. е. Наприклад, в декреті про договір з Фарнаком 179 р. до н. е. згадується секретар ради Геродот, син Геродота [5, № 402], а на керамічних

¹ На думку О. В. Нікітського, це явище пов'язано з зростанням кількості відпущеників серед вільного населення.

клеймах II—I ст. до н. е. такі імена носили астиноми: Калистрат, син Калистрата [8, с. 118], Лагорін, син Лагоріна [8, с. 118], Марон, син Марона [8, с. 119], Нікеас, син Нікеаса [8, с. 119]. Слід відзначити, що серед перелічених імен лише Геродот зустрічався у IV—III ст. до н. е., а інші з'являються пізніше: Нікеас в кінці III ст. до н. е., Марон на рубежі III—II ст. до н. е., а Калистрат та Лагорін у II—I ст. до н. е. Саме Геродот займав досить відповідальну посаду секретаря ради, а всі інші виконували функції астиномів, дуже близькі до функцій поліцейських. Пізніше з цих імен залишилися Геродот, Калистрат та Лагорін. Всі інші зникли з херсонеського ономастикону. Виходить, тільки Геродота можна віднести до імен, які мали місцеві, херсонеські корені. Інші, мабуть, належали іноземцям, які стали тут громадянами і навіть магістратами. Імена Калистрат і Лагорін прижилися і увійшли до ономастикону, а решта зникла назавжди.

На початку н. е., зокрема у II ст., кількість осіб з іменами, які повторювали патронимікон, зростає ще більше. Зростання відбулося за рахунок багатой верхівки, котра відігравала значну роль у політичному житті міста, займала магістратури і входила до складу ради. Наприклад, у декреті на честь Папія, датованому 130/131 р. н. е., згадуються чотири особи з такими іменами. Це — номофілаки Героїд, син Героїда та Гікезій, син Гікезія, архонт Асклепід, син Асклепіада і член ради Антілох, син Антілоха. Слід зазначити, що всі наведені імена досі не були відомі у Херсонесі, а тому навряд чи належали корінним херсонесцям¹. Про це свідчить і використання їх у формі койне. Крім того, два імені теофорні (Асклепід, Героїд), а теофорні імена були поширені в середовищі рабів [2, с. XXXIII]. Що стосується імені Гікезій, то воно походить від прикметника *ἰκεσιος* («той, що благає», «благає на колінах»). Останнє ім'я було популярним в іонійських містах Малої Азії та в їх колоніях [12, с. 542; 5, № 132, 160, 201; 13, № 1072, 1102] і, певно, належало до числа рабських.

Імена, які повторювали патронимікони, зустрічаються і в інших декретах II ст. н. е., а також у надгробних епітафіях перших століть н. е. Серед цих імен можна назвати такі: Апелла, син Апелли [5, № 513], Ерот, син Ерота [5, № 472], Сірїон, син Сірїона [5, № 456], Діоскурід, син Діоскуріда [5, № 441].

Всі перелічені імена з'являються у Херсонесі у перші століття н. е., за винятком імені Діоскурід. Це останнє відоме з III ст. до н. е., але в дорійській формі і без подвоєної сигми. Отже, носіїв цих імен треба віднести до осіб, які не мали предків (дідів) у Херсонесі. Крім того, за винятком Апелли, всі інші імена вживалися у формі койне і більшість з них має теофорний

¹ Прототипом імені *Ἡρώδα* було дорійське *Ἡρώδα*, вживане у Херсонесі з III ст. до н. е. В даному випадку це ім'я могло з'явитися незалежно від попередніх херсонеських, бо в такому вигляді воно зустрічалося і в інших декретах II ст. н. е. [5, № 701; 11, с. 9, № 1].

характер. Що стосується імені Сірїон, то деякі лінгвісти вважають його фракійським [14, с. 35; 15, с. 472; 16, с. 238; 17, с. 330].

Ім'я Ерот — одне з найпоширеніших у римських рабів і відпущеників східного походження [18, с. 100, 106]. Зустрічалося у них і ім'я Аппелла [19, № 4747].

Таким чином, вивчення херсонеских імен, які повторювали патронімікони, показує, що вони, як правило, належали не корінним мешканцям, а уродженцям інших областей. Їх появу слід віднести до II—I ст. до н. е. і перших століть н. е. Тобто носії цих імен з'явилися у місті за часів Мітрідата VI і в період залежності від Боспору і Риму. Мабуть, не без допомоги відповідних властей деякі з них зайняли помітне становище серед пануючої верхівки Херсонесу, особливо під час римської окупації.

Аналогічні імена зустрічаються і в інших містах Північного Причорномор'я — у Ольвії [5, № 42, 86, 89, 91, 92 та інш.; 20, № 5, 52, 81, 83 та інш.], Тірі [5, № 2], а також в різних містах Боспорської держави [13, № 31, 40, 76, 109, 133, 262]¹.

Не зупиняючись на цих іменах спеціально, вкажемо тільки, що в Ольвії, наприклад, де їх зафіксовано понад 20, такі імена з'явилися не раніше I ст. н. е.² Отже, імена, що повторювали патронімікон, характерні для Ольвії перших століть нашої ери. Хоча особи з цими іменами належали до панівної верхівки і займали посади архонтів, стратегів, жили вони в місті порівняно недавно, як і херсонесці з такими ж іменами. Не маючи предків в Ольвії, ці особи змушені були складати про них легенди. Прикладом може бути текст декрету на честь Каллісфена, сина Каллісфена, де говориться, що Каллісфен мав предків славних, відомих Августам — засновникам міста [5, № 42]. Зустрічаються серед носіїв згаданих імен і явно іноземці, наприклад, Посідей, син Посідея [5, № 168], відомий своїми посвятами богам у Неаполі Скіфському [5, № 670—672]. Цікаво, що серед ольвійських імен також зустрічаються теофорні (Дельф, Феофіл, Менофіл), римського походження (Луцій). Деякі з них знаходять аналогії на Боспорі³. Всі ці факти, мабуть, не випадковість, а доказ того, що подібні імена належали представникам певних верств населення і вказують на їх соціальне походження.

Наведені дані свідчать, на наш погляд, що імена, які повторювали патронімікони, здебільшого належали вільновідпущеникам та їх нащадкам. Утворювалися вони, певно, двома способами: 1) повторенням імені у генетиві, якщо воно належало відпу-

¹ Всього відомо більше ста імен. Серед них у Пантікапеї — 77, у Горґіпії — 21, у Танаїсі — 19, у Гермонассі — 3, у Німфеї — 2, у Феодосії, Тірітації, Корокондамі по одному.

² Деякі з цих імен, певно, належали одним і тим же особам, хоча згадуються у різних написах. Наприклад, Трифон, син Трифона [5, № 94; 20, № 81], Дад, син Дада [5, № 91; 20, № 88].

³ Такі, як Дад (Танаїс) [13, № 1260], Феофіл (Пантікапей) [13, № 429], Папій (Пантікапей) [13, № 629], Трифон (Пантікапей) [13, № 79A].

щеникові¹; 2) присвоєнням сину відпущеника імені батька за відсутністю вільнонароджених дідів.

Тільки у виключних випадках такі імена належали вільнонародженим. Але останні до патронімікона додавали ім'я діда, мабуть, для того, щоб показати своє походження та соціальний статут. Про це свідчать деякі імена з Херсонесу, Гераклеї та міст Боспору. Наприклад, у декреті на честь Діа... гераклеїця, який датується 129/130 р. н. е., згадується перший архонт Т. Флавій Арістон, син Флавія Арістона. До цього імені, яке повторювало патронімікон, додавалося ім'я діда, щоб показати статус вільнонародженого. Повністю воно було таким — *Τ. Φλαύιος Ἀρίστων υἱὸς Φλαύιου Ἀριστόνους τοῦ Ἀγεπόλεως*. На статус вільнонародженого вказує і слово *οσο*, прийняте у римлян. В той же час брат першого архонта, котрий носив ім'я Агеполіс, тобто звичайне у греків ім'я діда, до свого власного імені ім'я діда не додавав [5, № 359]. І це не випадковість, що підтверджує декрет на честь Папія (130—131 р. н. е.). В ньому згадуються той же Арістон та його брат Агеполіс [21, с. 155]. Ім'я Арістона, крім патронімікона, супроводжується іменем діда, тоді як ім'я брата — Агеполіса має лише патронімікон.

Ім'я діда входить і до складу імені Фрасімеда, сина Фрасімеда — корінного громадянина Гераклеї. Останнє спеціально підкреслювалося у проксенії, яку дарували йому херсонесці у II ст. н. е. [5, № 357].

Іменем діда супроводжувалися імена, які повторювали патронімікони, у громадян боспорських міст. Особливий інтерес викликає напис другої половини II — поч. III ст. н. е., знайдений у районі Горгіппії [13, № 1179]. Тут згадуються кілька осіб з іменами, які повторювали патронімікони. У деяких з них (*Λυσίμαχος Λυσίμαχου*) ім'я діда відсутнє, а в інших (*Ποδείνος Ποδείνου Γναφίσκου, Φαρναίης β' Ἐρωτος*) воно обов'язково додається. Ім'я діда супроводжувало імена, які не повторювали патронімікони, але були виразними щодо свого походження. Це широко вживані рабські імена — Філодеспот, Ерот та інші. Згаданий напис може вказувати на те, що ім'я діда в одних випадках підкреслювало походження вільнонароджених громадян, а в інших — приховувало справжнє походження осіб, які досягали певного становища у рабовласницькому суспільстві.

Отже, на наш погляд, імена, які повторювали патронімікони, за невеликими винятками, належали вільновідпущеникам та їх нащадкам. Нащадки вважали себе вільнонародженими і з допомогою багатства досягли помітного становища у суспільстві. Як показують наведені приклади, це явище було характерним не

¹ Про це свідчать грецькі імена у тих осіб, які додавали до них своє попереднє тубільне ім'я. Прикладом може служити ім'я одного танаїта — *Ἡρακλείδης Ἡρακλείδου ὁ καὶ Ἀΰναμος* (КВН, № 1282). Останнє вказує, що патронімікон утворено штучно, бо батько Геракліда не міг носити грецьке ім'я Гераклід. Таким же способом було утворене ім'я ольвіополіта — *Νεικῆτος Νεικηράτου ὁ καὶ Ὀμφάλαχος* [5, № 227].

тільки для Херсонесу, але й для інших держав Північного Причорномор'я. Особливого розмаху воно набуло у перші століття н. е.

На користь такого висновку свідчать: 1) наявність серед цих імен відомих у рабському середовищі, 2) велика кількість теофорних імен, теж поширених серед рабів та відпущеників, 3) пізня поява та рідкість імен у ономастикомах міст Північного Причорномор'я, 4) звичай вказувати ім'я діда одночасно з зростанням кількості імен, які повторювали патронімікони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кадеєв В. І. До питання про римських вільновідпущеників у Херсонесі в перших століттях н. е. — «Вісник Харк. ун-ту. Історія», 1974, вип. 8, с. 83—88.
2. Никитский А. В. Исследования в области греческих надписей. Юрьев, 1901. 290 с.
3. Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV—II вв. до н. э. — Античная древность и средние века, сб. 4. Свердловск, 1966, с. 136—178.
4. Соломоник Э. И. Памятники с надписями. — Сообщения Херсонесского музея, 1969, вып. IV, с. 57—77.
5. Latyshev V. Inscriptions orae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, Petropolis, 1916. 594 s.
6. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1964. 195 с.
7. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1973. 282 с.
8. Ахмеров Р. Б. Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса. — ВДИ, 1949, № 4, с. 99—123.
9. Борисова В. В. Керамические клейма Херсонеса и классификация херсонесских амфор. — Нумизматика и эпиграфика, т. XI, 1974, с. 99—124.
10. Леви Е. И. Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г. — «Вестник древней истории», 1953, № 1, с. 177—183.
11. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России. — «Известия археологической комиссии», 1918, вып. 65, с. 9—26.
12. Pape W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Bd. I-II, Braunschweig, 1884. 1710 s.
13. Корпус боспорских надписей. М. — Л., «Наука», 1951 с.
14. Бешевлиев В. Проучване върху личните имена у траките. София, 1965. 130 с.
15. Detschew D. Die Thrakischen Sprachreste. Wien, 1957. 496 s.
16. Mateescu G. G. Nomi traci nel territorio scito-sarmatico, Ephemeris Dacoromana, II, Roma, 1923, 371 s.
17. Russu I. L. Elementele traco-getice în Scitia și Bosporul cimmerian. — «Studii și cercetări de istorie veche», IX, 1958, № 2, s. 303—335.
18. Gordon M. L. The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire. — «Journal of Roman Studies», 1924, v. 14, s. 91—111.
19. Corpus Inscriptionum Latinarum, VI, p. 2, 1882, s. 877—1746.
20. Надписи Ольвии. Л., «Наука», 1968. 132 с.
21. Суров Е. Г. Новая херсонесская надпись. — «Вестник древней истории», 1960, № 3, с. 154—158.

З М І С Т

Історіографія та джерелознавство вітчизняної і зарубіжної історії

Бердута М. З. Брестський мир у працях В. І. Леніна	3
Лантух В. В. Радянська історична література і джерела про І Всеросійський з'їзд Рад	10
Бутенко В. І. Питання організаційно-господарського розвитку колгоспів України напередодні масової колективізації в радянській історіографії	16
Митряев А. І. Про оцінку в радянській історіографії ідеології таборитів	25
Шиловцева В. С. Антична історія в працях вітчизняних істориків кінця XVIII — початку XIX століть	33
Черноскотов О. І. Англійська історіографія про виникнення та діяльність національного руху меншості в Англії	41

Історія СРСР

Тимофеев В. В. Окремі аспекти фінансової політики Народного Секретаріату України (грудень 1917 — березень 1918 рр.)	48
Реверук В. Я. Евакуація матеріально-господарських цінностей з Донецько-Криворізького басейну на початку 1918 року	54
Мигаль Б. К. Початок електрифікації сільського господарства Української РСР (1921—1925 рр.)	60
Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки	68
Кабачек В. М. Допомога Радянського Союзу Югославії у зміцненні Народно-визвольної армії (1944—1945 рр.)	74

Загальна історія

Чувпило О. О. Боротьба течій в Індійському національному конгресі (1924—1926 рр.)	83
Голубкін Ю. О. Лютер у Вартбурзі	90
Кадеєв В. І. До питання про вільновідпущеників з грецькими іменами в Херсонесі Таврійському	98

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

№ 145

Деякі питання історії СРСР і загальної історії

(На українском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Харьковском
государственном университете

Центральна наукова
БІБЛІОТЕКА АН УРСР
Інв. № 290696

Редактор О. М. Відміш
Художній редактор А. С. Романова
Техредактори Л. Ю. Мокроусова, Л. Т. Момот
Коректори Г. В. Євлахова, М. Ф. Христенко

Передано до складання 4/XI 1975 р. Підписано до друку 6/VIII 1976 р. Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 8. Тираж 1000. Зам. 5-2719. БЦ 50193. Ціна 48 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, 3, Університетська, 16.

Надруковано з матриць книжкової фабрики «Комуніст» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР в Харківській міській друкарні № 16 обласного управління у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, 310003, Харків, 3, Університетська, 16.
Зам. 1506.

